

Povijesni ustroj filozofije – Franjo pl. Marković: U povodu 110. godišnjice smrti*

SREĆKO KOVAČ

Zagreb, Hrvatska / Zagreb, Croatia
skovac@ifzg.hr

UDK 1(091)(497.5)

1Marković, F.

Izvorni znanstveni članak /
Original scientific paper

Primljeno / Received: 8. 11. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 25. 11. 2024.

[https://doi.org/10.52685/pihfb.50.2\(100\).2](https://doi.org/10.52685/pihfb.50.2(100).2)

Sažetak

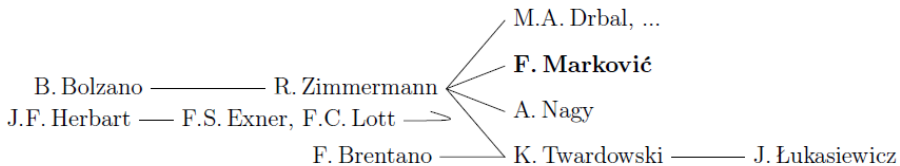
Markovićeva napomena o aristotelovskoj tročlanoj strukturi (početak, sredina, konać) poopćenoj na sve logično, estetično i etično, primjenjuje se u članku na povijest filozofijske misli, uz potvrdu, gdje je moguće, u Markovićevu tekstu. Ta je struktura proširena prijelazima do peteročlane strukture (kao u drami i baladi). Razlikuje se filozofijska misao implicitna u društveno-državnim pogledima, mudrim i pučkim izrekama i mitu od eksplicitne filozofije kao struke (filozofija u strogom smislu). Spomenuta peteročlana struktura primjenjuje se najprije na Markovićev pogled na hrvatsku filozofijsku misao, te se poopćava na filozofijsku misao drugih naroda. Daje se opća karakterizacija pojedinih strukturnih razdoblja, s posebnom ulogom sredine (opći pogledi i teorije, univerzalnost, sustavnost) i točke zaokreta početkom četvrtoga razdoblja (samospoznaja, metodološki obrat, kritika). Naposljetku, peteročlana se struktura primjenjuje na opću periodizaciju filozofije, s Leibnizom na središnjem mjestu, a s Kantom kao zaokretnom točkom. Peteročlani »dramatski« povijesni pristup uspoređuje se s Brentanovim četirima fazama u razvoju filozofije i s Fichteovom peterodijelnom koncepcijom opće povijesti. Zaključno se sažimlju Markovićeva uloga i značenje u filozofiji, posebice hrvatskoj.

* Zahvaljujem urednici Ivani Skuhala Karasman na prijedlogu da se prilogom obilježi 110. godišnjica smrti Franje pl. Markovića i recenzentima na vrlo korisnim napomenama. Arhivu HAZU, Arhivu Odsjeka za povijest hrvatske književnosti Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU te Institutu za filozofiju u Zagrebu zahvaljujem na pristupu Markovićevim rukopisima i drugoj arhivskoj građi. Zahvalan sam Ani Grgić, Dušanu Dožudiću i Bojanu Marottiu na pomoći prilikom pripreme ovoga rada.

Ključne riječi: povijesna struktura, Franjo pl. Marković, početak, sredina, konac, nacionalna filozofija, univerzalnost, okret, samospoznaja

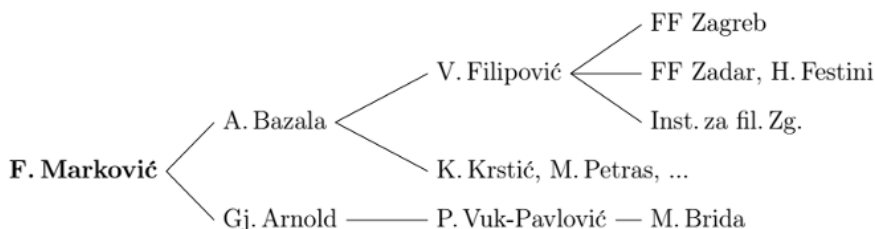
Uvod

Jedno stoljeće nakon smrti Franje pl. Markovića 1914. donijelo je u razdoblju do 110. godišnjice smrti, kako možemo uočiti, znatno oživljen interes za njegovo djelo.¹ To i ne treba čuditi imamo li na umu Markovićevo povijesno značenje u njegovo doba, relevantnost za sadašnje vrijeme (u filozofskom, kulturnom, ali i političko-društvenom smislu) i, kad govorimo o filozofiji, njegovu usidrenost u filozofijskim tradicijama iz kojih su potekla neka od najznatnijih usmjerenja suvremene filozofije (od novokantovstva i fenomenologije do analitičke filozofije). Marković stoji u ishodištu velikoga dijela suvremenih filozofijskih pravaca u Hrvatskoj. Tradicije iz kojih potječe Marković i koje potječu od njega skicirane su na slikama 1A i 1B.

Slika 1A. Filozofijsko »rodslovlje« Franje pl. Markovića.

¹ Iz znatne literature i događaja posljednjih desetak godina spomenimo, primjerice, monografiju Ivan Peklić, *Život i djelo Franje Markovića* (Zagreb – Križevci: HAZU, 2014), zbornik povodom 150. godišnjice Markovićevo rođenja Stipe Kutleša (ur.), *Filozofijsko djelo Franje pl. Markovića* (Zagreb: Matica hrvatska, 2016), kao i veliki znanstveni skup *Život i djelo Franje Markovića* u Križevcima u organizaciji mjesnih jedinica Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i Matice hrvatske, te Društva hrvatskih književnika (7. studenoga 2014., sažetci, Renata Husinec, Stjepan Sučić (ur.)), s velikim brojem priloga o raznim aspektima Markovićevo djela. Za potpuniju (i noviju) bibliografiju usp. Goran Sunajko, Tea Rogić Musa, »Franjo Marković«, *Hrvatski biografski leksikon*, <https://hbl.lzmk.hr/clanak/markovic-franjo>. U posljednjim godinama o kojima je riječ, posebno valja spomenuti objavljivanje tekstova iz Markovićeve ostavštine (Bojan Marotti (prir.), *Etika* (Zagreb: Matica hrvatska, 2016) te poglavlja iz *Logike*, u: Bojan Marotti, *Tročlani sklop* (Zagreb: ArTrezor, 2021)), istraživanje Markovićeve ostavštine u arhivima HAZU (Ana Grgić, Bojan Marotti) te otkrivanje novih rukopisa i prijepisa Markovićevo djela na Institutu za filozofiju u Zagrebu (Ana Grgić) s daljnjim radom na tom korpusu (Ana Grgić, Dušan Dožudić).

Slika 1B.² Filozofski nasljednici Franje pl. Markovića.

Uz Bolzanovo i Herbartovo nasljeđe, koja su se, premda možda više dijakrono, povezala u Markovićevo učitelju Robertu von Zimmermannu, zanimljivo je u shemi Slike 1A uočiti (još neistraženu) usporednost Markovićevo s nekim drugim Zimmermanovim učenicima, kao što su primjerice hrvatski italofojni filozof i logičar Albino Nagy ili začetnik znamenite lavovsko-varšavske škole Kazimierz Twardowski, premda je potonjemu, koji je doktorirao kod Zimmermanna, glavni učitelj bio Brentano (kojega je slušao i Nagy³). Među Zimmermanovim su studentima, primjerice, i B. Alexander, L. Boltzmann, E. Husserl, R. Reininger.

S druge strane (Slika 1B), uočavamo razgranato Markovićevo nasljeđe u sjevernoj i južnoj Hrvatskoj, koje je premostilo i utjecaj marksizma u 2. polovici 20. stoljeća i ostvarivalo se u širokom spektru filozofije od nastavka na klasičnu metafizičku do hermeneutičke i analitičke, te posebno i u istraživanju hrvatske filozofske baštine, institucionaliziranom po Vladimiru Filipoviću.

Ovdje valja spomenuti i Ivanu Brlić-Mažuranić, u čijem djelu možemo uočiti na osebujan i izvoran način ugrađena temeljna načela Markovićeve estetike i filozofije općenito. Ona je bila usko povezana s Markovićevo obitelji i Markovića je u svojem književnom radu držala odlučujućim estetičkim autoritetom.⁴ Za bolje razumijevanje Markovićevo estetičkoga profila, uz nje-

² Slike 1A i 1B dobro je kombinirati sa shemom Bojana Marottia u knjizi *Tročlani sklop*, p. 97. U našoj gornjoj shemi na slici 1, primjerice, nisu prikazani još neki, »neizravni« utjecaji na Markovića kao ni velika Brentanova uloga u razvoju suvremene filozofije. Povezne crte u našoj shemi naznačuju (formalni) mentorski odnos ili, gdje je potrebno, osoban ključan filozofski utjecaj.

³ Hvala recenzentu na podsjetniku. Dokumenti Bečkoga sveučilišta potvrđuju da je Nagy upisivao i Brentanove kolegije.

⁴ Ivana Brlić-Mažuranić u svojem autobiografskom zapisu iz 1916. kaže o Markoviću: »U tiješnom prijateljskom općenju naših obitelji imala sam već od djetinjstva priliku da se prikučim

gove književne kompetencije, spominjemo i vrhunsku glasovirsku naobrazbu njegove supruge Dragice rođ. Leitner. Ona je glasovir učila u Dresdenu kod Schumannova učitelja Friedricha Wiecka, koji je poučavao i svoje kćeri Claru (Schumannovu suprugu) i Mariu (s kojom je Dragica prijateljerala).⁵

Kako je vidljivo iz Markovićeve djela,⁶ on je svoj interes za filozofiju, načelno i u raznim njezinim granama, razvijao i gradio kako u sustavno-kritičkom tako i u povijesno-kritičkom smislu. To odražuje njegovo shvaćanje filozofije kao težnje idealima. Ideje i ideali (istina, dobro, lijepo) traže sustavnu, za Markovića i u zbilji utemeljenu pojmovnu raščlambu i opis, a težnja za njima uključuje ne samo individualni nego i povijesni razvoj i dinamiku.

Ovdje se usredotočavamo na strukturno-povijesni aspekt Markovićeve filozofije. Držimo da se u Markovićevim radovima može iščitati osobita struktura prema kojoj je ustrojena povijest hrvatske filozofske misli i filozofije, i koja je u poopćenu obliku primjenjiva na nacionalne filozofije drugih naroda – onako kako je te filozofije Marković razumio, a također i kako ih mi danas možemo upoznati temeljem novih spoznaja i metodologije. Pritom je potrebno Markovićeve prikaz hrvatskoga filozofijskoga nasljeđa i, uz to nasljeđe vezan, njegov program oživljavanja hrvatske filozofije (osobito uvodno predavanje iz logike 1875. i rektorski govor iz 1881.⁷) uzeti zajedno s drugim njegovim

ovom zaista pravom pjesniku«. <https://www.usvijetubajki.org/ivana-brlic-mazuranic/autobiografija>. Godine 1912. ona piše majci o svojoj pjesničkoj zbirci *Slike*: »A ne mogu Ti reći kako mi se sad nevažne čine i kako mi *nikad* ne padne na pamet šta će tko reći o njima, od kada su tata i Marković rekli da su dobre. To Ti je zato, jer kad sam ih pisala i kad mi štogod nije bilo pravo i nije uspijevalo, uvijek mi je zadnja i odlučna pomoć bila pomisao: bi li se to tati ili Franceku dopalo?« (12. travnja 2012., prema Dubravka Zima, *Praksa svijeta: Biografija Ivane Brlić-Mažuranić* (Zagreb: Ljevak, 2019), p. 260). Ivana Brlić-Mažuranić četiri je puta bila nominirana za Nobelovu nagradu, i to po predsjednicima tadašnje JAZU Gavri Manojloviću i Markovićeve učeniku Albertu Bazali (Dubravka Zima, »Ivana Brlić-Mažuranić, članstvo u Akademiji i Nobelova nagrada«, *Libri et Liberi* 3 (2014), pp. 239–262, i Zima, *Praksa svijeta*, pp. 345–350).

⁵ Usp. Zdravko Blažeković, »Friedrich Wieck's Musikalische Bauernsprüche. Some new aphorisms«, *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33 (1991), pp. 121–130 (sadrži pisma Friedricha i Marie Wieck Dragici Leitner).

⁶ Markovićevo djelo uključuje velik broj objavljenih radova kao i neobjavljenih rukopisa i prijepisa, koji se čuvaju u nekoliko arhivskim i znanstvenim ustanovama u Hrvatskoj. Za bibliografiju usp. Bojan Marotti, *Prema domovini misli* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2019), pp. 45–49, 57–62, i Peklić, *Život i djelo ...*, pp. 381–383.

⁷ »Filozofijske struke pisci hrvatskoga roda s onkraj Velebita u stoljećih XV. do XVIII.«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 1 (1975), pp. 255–280; izvorno 1882., u nastavku ćemo rabiti kraticu »RG«.

»Logika. 1. odsjek«, Srećko Kovač (prir.), *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 18/1–2(35–36) (1992), pp. 247–258; kratica »L1«.

povijesnofilozofijskim radovima, poglavljima i napomenama, ali i s njegovim književnim i književnoteorijskim tekstovima.

Opći ustroj povijesnoga razvoja filozofijske misli

Trodijelno-peterodijelni ustroj

Započinjući svoju raspravu o baladi i romanci (iz 1897.),⁸ a nadovezujući se na Aristotelovu misao o »zaokruženoj svezanoj cjelini« tragedije, koja treba imati početak (»uvod«), sredinu (»vršak«) i konac (»završetak«) (Aristotel, *Poetika*, 1450b 21–31⁹), Marković kaže sljedeće:

»<...> onakova trodjelnost bično je a kadšto teško opažljivo obilježje svega, što nije neuređena tvarina <...> Sve što je logično, ili estetično, ili etično, ima onakovu trodjelnu organizaciju, koja je u najjednostavnijem obliku svojem simetrijska, a u dotjeranijem proporcijonalna, i to <...> najpače onako kako je <...> srednja geometrijska razmjernost iliti <...> zlatni rez.« (»Prilog estetičkoj nauci o baladi i romanci«, pp. 118–119)

Za Markovića, logične, estetične i etične istine jesu ideali (duhovni uzori), a težnju tim idealima naziva »filozofijskom težnjom« (v. uvodni dio Markovićeve *Logike*, L1). Marković govori o istini, dobroti i ljepoti (ili krasoti, koja obuhvaća ljepotu i divotu=uzvišenost) kao idealima, kao i o »filozofijskom duhu«, koji u težnji za tim idealima ujedinjuje misli, čuvstva i čine, pojedince jednoga naroda, kao i narode međusobno. Kako možemo zaključiti iz gornjega, slijedi da i filozofijska težnja kako se razvija u povijesnom vremenu, tj. povijesni razvoj filozofijskoga duha, ima trodijelnu strukturu početka, sredine i konca.¹⁰ Prema Markovićevu tumačenju Aristotelova nauka o tragediji, ta struktura treba imati uzročno obilježje, gdje dijelovi slijede jedan iz drugoga, po vjerojatnosti ili nužnosti, a ne samo jedan za drugim, prema slučaju. Ona se odnosi na mogućnost (»što bi se moglo dogoditi«) i na opće, za razliku od

⁸ »Prilog estetičkoj nauci o baladi i romanci«, *Rad JAZU* 138 (1899), pp. 118–205. U nastavku (osim kod isticanja) citirano kao »Prilog ...«.

⁹ Prema Aristotel, *De arte poetica liber*, prir. Rudolf Kassel, Oxford University Press, 1975.

¹⁰ Usp. primjerice i prikaz hrvatske filozofije od Markovića nadalje s tri stožerne točke u B. Marotti, *Prema domovini misli*, 2019. Općenito o simetričnim i proporcionalnim strukturama povijesti filozofije v. u: Marijan Cipra, *Metamorfoze metafizike* (Zagreb: Matica hrvatska, 1978). Marković pak drži da simetrijska trojnost početak – sredina – konac vlada »u svem Aristotelovu sustavu <...> kao metoda, sastavljajući po dva kontrarna skrajnika u njihov srednjak«, *Razvoj i sustav obćenite estetike*, pretisak izdanja 1903. (Split: Logos, 1981), pp. 81, 78–85 (u nastavku citiramo kao *Estetika*).

historiografskoga opisa pojedinačnoga i činjeničnoga («što se jest dogodilo».¹¹ Stoga, kako proizlazi, u primjeni se takve strukture na povijest filozofije treba usredotočiti na ono bitno, uzročan, razložit slijed, a ne na slučajne okolnosti ili događaje. U tom slijedu ne će biti u središtu interesa, kao, prema Markoviću, u epu i drami, »psihologijski zakon uzročnosti« (»psihologijska jednosljednost«), ni »zakon uzročnosti u prirodi«, niti će se interes svoditi na »obrazloženost u logičnom mišljenju« (usp. *Eстетika*, p. 31), nego bi glavni interes, imajući na umu Markovićevo shvaćanje filozofije, trebala biti jednosljednost u težnji prema idealima. Koliko god podrazumijevali da ta težnja ima i logični i psihologijski, pa i prirodni aspekt i kontekst, glavni bi temelj »skladnoga sastavnoga oblika« svih dijelova u »jedinstvenu cjelinu« trebali biti sami filozofijski ideali. K tomu, kad govorimo o filozofijskoj težnji, povijesni bi slijed, sukladno Markoviću, trebao biti usko povezan sa suodnosom tvarne i duhovne domovine. Jer, kako se iz Markovićeve razlaganja može razumjeti, domovina su i dom mjesto gdje boravimo i živimo u najužoj povezanosti s idealima – tvarna domovina: koliko je to moguće u praktičnim društveno-državnim uvjetima ili u obiteljskim kad je riječ o domu u užem smislu, a duhovna domovina: koliko je to moguće u samoj našoj duhovnoj usredotočenosti i zajedništvu.

Kako Marković razlaže, iz općega trodijelnoga ustroja, s međuprijelazima dobivamo peteročlanu strukturu («Prilog«, p. 120). Ta peteročlana struktura sadrži i »napredak« (»naspork«, zaplet) od početka do sredine, kao i »okret«, (»presret«, »peripetija«, »salazk«) od sredine prema koncu (u drami je moguće i inverzni prikaz). Primijetimo da peteročlana struktura sadrži i prvu aproksimaciju zlatnomu rezu (početak Fibonaccieva niza, 2:3 približno je kao i 3:5). Peteročlanu strukturu, prema kojoj je sastavljena drama («konstrukcija«, »sastav« drame), Marković zatim primjenjuje i analizira u baladi i romanci na velikom nizu primjera. Želimo ovdje na Markovićeve tekstovima, u skladu s njegovom polaznom tvrdnjom, pokazati na koji je način ta struktura primjenjiva na povijesni razvoj filozofijske misli. Pritom, kod određivanja mjesta simetrije i zlatnoga reza, neće nam biti presudno vremensko trajanje pojedinoga razdoblja,

¹¹ *Eстетika*, pp. 96, 94–95. Usp. Aristotel *Poetika* 1450b 26–31, 1451b 6–9. I kad je riječ o samome pjesništvu Marković kaže: »Ako se i zbude koji put, da pjesnik prikazuje ono, što se jest zbilja dogodilo, to je on ipak unatoč tomu pjesnik; jerbo ništa ne priče, a da ne bi između onoga, što se zbilja jest dogodilo, bilo gdje koje i takovo, što je vjerojatno i moguće« (*Eстетika*, p. 94). Aristotel pak obrazlaže: »Što se dakle nije dogodilo, tomu još ne vjerujemo, da je moguće, ali što se dogodilo, očito je moguće« (*Poetika* 1451b 16–18, prijevod Martina Kuzmića u: *Aristotelova Poetika* (Zagreb: Kr. zemaljska tiskara, 1912), pretpisak Zagreb, SC Sveučilišta u Zagrebu, 1977). Marković upravo i jest pisac povijesnih drama (o čem će poslije biti riječ), u znatnom osloncu na povijesna istraživanja, ali, što je ključno, i s konsistentnim dopunama, koje očito smjeraju na opće: na vjerojatan ili nužan slijed.

nego ćemo svako od razdoblja shvatiti kao relativnu jedinicu (katkad i dalje djeljivu na podjedinice) i uzeti treću jedinicu kao mjesto simetrije, a mjesto reza postaviti između druge i treće jedinice, odnosno, gledano s kraja, između treće i četvrte.

Filozofijski duh i filozofija u formalnom smislu (kao struka)

Za Markovića se filozofijska težnja nekoga naroda ne očituje samo u filozofiji u formalnom (užem) smislu (stručna, učena filozofska djela i poučavanje) i u »samonikloj filozofiji« (L1, p. 249), nego, na primjer, i u praktično-državnom smislu u pravoslavlju (u kojem se očitovala rimska logična i etična težnja), i u jakoj državotvornoj i društvenoj snazi (u kojem se očitovala težnja idealima, »odanost nadzemskom principu, ako i shvaćenu pogrešno«, u Arapa i »Osmana«). Također, Marković drži da je pučki »etički idealizam«, kultiviran zahvaljujući kršćanstvu, ono što je kroz povijest održalo hrvatski narod.¹² Stoga možemo zaključiti da povijest filozofijske misli, kao povijest same filozofijske težnje i filozofijskoga duha, treba na neki način obuhvatiti i praktičnu, društveno i državotvorno usmjerenu filozofijsku težnju i filozofijski duh i misao, koji prethode filozofiji u formalnom (»stručnom«) smislu.

Spomenimo da osim primjera logične i etične težnje iz 1. odsjeka *Logike* (L1) nalazimo i drugdje¹³ analognih primjera estetične težnje za lijepim i uzvišenim (»divnim«) općenito (etična je težnja, dosljedno prema Markoviću, samo posebna, istaknuta vrsta estetične). Estetičnu težnju i njoj odgovarajući duh i čuvstvo (premda još ne izričito tako kategorizirane) Marković opisuje u »O baladah...« kao ujedinjujuće i konstitutivne za narod i prije nastanka samih umjetnosti i filozofije: u društvenom i državotvornom smislu kao i u smislu mitologije toga naroda. Iz te se estetične težnje tek poslije razvija umjetnost, a kad je umjetnost već tu, javlja se i sama estetična filozofijska refleksija o lijepom i uzvišenom (usp. »O baladah...«, Markovićevu povijesno-sustavnu *Estetiku*, RG). Primjerice, Marković opisuje kako »sklad, harmonija i simetrija«, »mjera i sumjernost« obilježavaju okolinu u kojoj je živio starogrčki narod, samu tjelesnu pojavu kao i dušu toga naroda, te ističe ulogu »sklada naroda u junačkih djelih«

¹² Marković zaključuje da su »naše pučke poslovice jednostavno ali prilično vjerno ogledalo poviestnoga razvitka etike kao znanosti; naš puk je tijekom vjekova malne na sve one misli u području etike nailazio, na kojih su razni učenjaci raznih naroda kao na načelih gradili razne svoje etičke sustave« (»Etički sadržaj naših narodnih poslovice«, *Rad JAZU* 96 (1889), pp. 167–227, vidi p. 227). S pravom recenzent primjećuje da za Markovića pučke poslovice mogu imati i logički smisao (v. F. Marković, »Logika. I. odsjek. O riečih«, u: Marotti, *Tročlani sklop*, p. 377).

¹³ Npr. u ranim tekstovima »O baladah i romancih«, *Vienac* 1/44 (1869), pp. 760–771 (u nastavku skraćeno, »O baladah...«) i »O slavenskih baladah«, *Vienac* 1/45 (1869), pp. 786–796.

u trojanskome ratu, nakon kojega se je razvilo grčko pjesništvo (»O baladah ...«, p. 763). S druge strane, kako Marković prikazuje, izostanak estetičkoga čuvstva u Laponaca priječio je njihovo konstituiranje u narod: uvjeti u kojima žive i kako žive suprotni su estetičkim idealima – »u kukavnoj mračnoj naravi stanujuć«, »istisnuti u još gorje krajeve«, »nikad neimaše slavnih junaka, kojih bi djela osjećao sav narod, nikad herosa, u kojem bi kao pojedincu ciel narod svoju personifikaciju, svoj ideal vidio« (»O baladah ...«, p. 763). U Germana opet, prema Markoviću, preteže ideal uzvišenoga, najprije u sirovu obliku »divljega«, »gigantskoga«, »velikanskoga«, te im je i mitologija »gigantska«, za razliku, spominje Marković, od grčke harmonične savršenosti grčkih bogova: koliko je takva germanska neumjerena težnja s jedne strane rušilačka, s druge je strane i državotvorna (Germani »prolieću rušeć svu Evropu, te gdješto srušiv ostavljaju, a gdješto na razvalinah stara svieta dižu nove države«) (»O baladah ...«, p. 764). Nadalje, kad se je već razvila ili i procvala umjetnost, razvila se je i estetička refleksija: tako u staroj Grčkoj (*Estetika*, p. 43), no Marković spominje i analogan slučaj u renesansnom Dubrovniku, kao i u Hrvatskoj devetnaestoga stoljeća, kad se, po oživljavanju osobito dubrovačke književnosti 1840-tih, postavlja i zadaća filozofijske refleksije o lijepom (RG, p. 31–32, 33).

Marković pri svem tom (sličnu Zelleru) jasno čuva granicu između filozofije i mitsko-pjesničkih, premda filozofijski relevantnih tvorba, te sažimlje kriterije prema kojima treba razlikovati ono što ulazi u filozofiju (kao takvu, u formalnom smislu), isključujući fantaziju i osjetila, a ostavljajući samo um i pojmove.¹⁴ Izričito kaže da isključuje »mitološke teogonije«, »gnomike« i »orfike« (PF 1, f. 2).¹⁵ Ipak, primjerice, u samoj se izvedbi povijesti grčke filozofije Marković osvrće i na takve tvorbe kao »predteče« filozofije.¹⁶ Razumije se

¹⁴ »Poviest grčke filozofije« (1878.), rukopis u Arhivu HAZU, XV/5 – 1 (kratica: PF 1), f. 1: »Ipak premda razna stanovišta – ipak mnogo zajedničkoga u materijalu pokazuju raznosustavne poviesti filozofije. Otprilike ovo su kriteriji: ne fantazijom ni ćutili – nego *umom, pojmi* – težnja u savezu i odnošaju medju pojmi o čem ovisi istina – težnja sve na temeljne principe svesti – težnja tako steći sigurno znanje o čovjeku i svemu izvan njega i savezu toga obojega i to glede *uzroka* i glede *svrhe*: ono teoretično – ovo praktično (etično) – napokon samostalno traženje istine rad istine – ne morda *vjerovanje*, povodjenje za auktoritetom«. Nastavlja zatim s vlastitim pogledom na sadržaj filozofije, f. 2: »*Mi naš* pojam filozofije *rabimo*. *Kakve oči* tako vidiš – ali bez njih nemožeš vidjeti. *Teoretična i praktična*. <...> Logika – metafizika – (psych. prirodofilosofija – spekul. teologija) – estet. (etika – politika.). Poblize *etika* volje – etika razuma (tj. što je sverha probitačna –)«. Kurziviramo ono što je u Markovića podcrtano.

¹⁵ »Izključujem *mitološke teogonije* – *gnomike, orfike* –, koji su samo etiku razuma za život obradjivali <...>« (PF 1, f. 2).

¹⁶ Usp. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, Erster Theil. Alterthum, 4. izd. (Berlin: Mittler, 1871), pp. 24–27; Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Erster Theil (Tübingen: Fuss, 1856), pp. 59–89.

da su te mitsko-pjesničke tvorbe imale i bitnu praktičnu ulogu u konstituiranju pojedinih naroda, okupljajući ga oko nekih ujedinjujućih, fantazijski-osjetilno predočenih ideala, te da je stoga i u Markovićevu smislu opravdano u njima potražiti začetne oblike filozofijske težnje.

Uzimajući kao polazište trodijelni ustroj razvoja filozofijske težnje, te uključujući u taj razvoj filozofijski duh i prije nastanka filozofije (i umjetnosti) u formalnom smislu, predložimo, temeljem Markovićevih tekstova, moguću rekonstrukciju razvoja filozofijskoga duha i filozofije u hrvatskom narodu, te ćemo dobivenu strukturu, također polazeći od Markovića, poopćiti i primijeniti na povijest filozofijske misli općenito.

Ustroj povijesti hrvatske filozofijske misli

Korpus i »predeće«

U skladu s rečenim, očito je da za Markovića korpus hrvatskih filozofijskih djela, opisan u njegovu rektorskom govoru (RG), ne iscrpljuje u potpunosti hrvatsku filozofijsku misao i duh prošlih stoljeća. Marković je i naslovom ograničio korpus koji opisuje, na stručnu pisanu filozofiju (»filosofijske struke pisci«). Kako ćemo pokazati, filozofijska se misao u širem smislu, sukladno Markoviću, proteže u puno starije vrijeme od razdoblja od 15. do 18. stoljeća, kako je on ograničio spomenuti korpus. Naravno, prema povijesnofilozofijskom znanju kojime raspoložemo nakon Markovića, ta protega u prošlost znatno prije 15. st. vrijedi i za filozofiju u stručnom smislu, uz to što danas i za Markovićevu definirano razdoblje »filosofijske struke« poznajemo i znatno veći broj djela hrvatskih pisaca. To nam omogućuje i bitno bolju rekonstrukciju kontinuiteta i identiteta hrvatske filozofije i filozofijske misli nego što je to bilo moguće Markoviću.

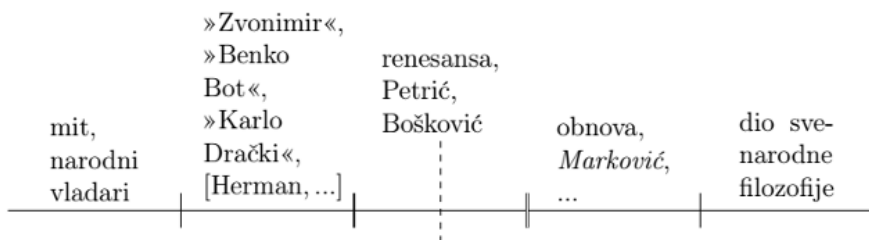
Držimo da hrvatsku filozofiju te filozofijsku misao i njezinu povijest u širem smislu, sukladno Markoviću, čine:

- korpus filozofijskih djela opisanih u Markovićevu rektorskom govoru (RG),
- filozofijska težnja i misao očitovana u hrvatskoj društveno-državnoj misli (v. osobito drame *Zvonimir: kralj hrvatski dalmatinski*; *Benko Bot*, *Karlo Drački*, kao i spjev »Povratak pod hrvatskoga kralja«), i
- filozofijska težnja i misao očitovani u pučkoj predaji i mitu (usp. primjerice u »Etički sadržaj naših narodnih poslovice«, »O slavenskih baladah«, kao, primjerice, i dijelove drame *Zvonimir*).

Kako je korpus filozofijskih djela do danas uvelike proširen, treba Markovićevu korpusu iz RG pridodati, prije i poslije 1400., znatan broj objavljenih filozofijskih djela, kao i školsku i stručnu filozofiju kako se predavala i naučala u samostanskim školama i učilištima, katedralnim školama te općim višim učilištima pod vodstvom crkvenih redova i na sveučilištima (Zadar, Zagreb), i kako je zabilježena u mnogim rukopisima za predavanja i ispitnim tezama (tezariji).¹⁷

Razdoblja hrvatske filozofije

Primijenimo li peteročlanu strukturu kako ju općenito (a posebno za pjesništvo) opisuje Marković u aristotelovskoj tradiciji, temeljem njegovih tekstova možemo u povijesti hrvatske filozofijske misli i filozofije rekonstruirati pet razdoblja (slika 2).

Slika 2. Pet razdoblja hrvatske filozofijske misli, uključujući »preteče« filozofije.

- I. Početak: filozofijska misao od povijesnih korijena hrvatskoga naroda do hrvatskih narodnih kraljeva (od 6. do 11. stoljeća).
- II. »Naprijedak«, »uzlaz k sredini«: hrvatska državnička srednjovjekovna filozofijska misao u razdoblju od kralja Zvonimira do 1400.
- III. Sredina (»vršak«): »od osvita novoga vieka« i »preporoda znanosti« (RG, p. 18) do konca 18. stoljeća (prekovelebitski filozofijski pisci 1400.–1800.).
- IV. »Okret« »salaz od vrška ka koncu«: nacionalni preporod i metodološka obnova (1800.–?).
- V. Konac (završetak): ulaz i udioništvo u svjetskoj filozofiji.

Pritom, glede sadržaja, zbog relativne ograničenosti stanja znanjā kojima je Marković raspolagao, dobivamo gotovo idealiziran sadržajni razvoj, s krajnostima. Primjerice, vezano uz razdoblja I. i II., kako je filozofija tada već postojala u drugim zemljama na Zapadu, nasljeđivanjem starije tradicije i, u početku,

¹⁷ V. sažet prikaz razlika prema Markoviću u S. Kovač, »The Identity and Continuity of Croatian Philosophy«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 48/2(96) (2022), pp. 287–304.

barem u spoju s drugim strukama (teologija, prirodoslovlje, astrologija), očekivati je da se kroz dodire s tim zemljama pojavila i stručna filozofijska misao u hrvatskom narodu, prije nego su to Markovićeve konkretna znanja dopuštala. S druge strane, osobito vezano uz razdoblje II., očuvanje hrvatskoga identiteta (u jeziku i nacionalnom osjećaju, u međusobnim kontaktima i institucionalno) znatno je bolje potvrđeno nego u Markovićevo vrijeme. »Završetak« ne treba razumjeti kao prestanak filozofije, nego kao završetak uspostave nacionalnoga identiteta u filozofiji i nastavak filozofije, u »priznanom« nacionalnom identitetu (»s časnim putnim listom«, RG, p. 33), kao dijela svjetskoga razvoja filozofije. Metodološki idealizirani rezultat koji dobivamo primjenom Markovićevih ideja, jasno obilježava prijelomnice i periode u kojima možemo pratiti i shvatiti filozofijski razvoj, te naznačuje sadržajno bitne karakteristike pojedinih razdoblja, iako nisu bile ostvarene na tako isključiv i čist način.

Obilježja pojedinih razdoblja

U sljedećem dajemo opis spomenutih razdoblja s glavnim obilježjima prema elementima koje možemo pronaći u dosad proučenom Markovićevo djelu.

I. *Početak*: filozofijska misao od povijesnih korijena hrvatskoga naroda do hrvatskih narodnih vladara (od 6. do 11. stoljeća)

Početke hrvatske filozofijske misli, tj. težnje idealima istine, dobrote i ljepote, nalazimo u Markovićevim opisima društvenoga i državnoga konstituiranja hrvatskoga naroda i mitske predaje, stopljene s kršćanstvom, a u nastavku na prethodnu slavensku povijest i predaju, pa sve do njihovih indoeuropskih korijena.

Kako možemo iščitati iz Markovićevih opisa, ideal je najstarijega slavenskoga života priroda, narav. Karakteristična je ljubav prema prirodi i obožavanje prirode, kao i obiteljska ljubav. Priroda je »samosvojna i samotvorna«, božanska sila (»O slavenskih baladah«, p. 789), koja »sama svojom voljom i moćju sve stvara i ništi«, a čovjek joj se »pokorava i klanja«, sve do pretjerivanja u nerazumno,¹⁸ ne do uzvišenoga kao u Germana, nego više do »čarobnog i čustvenog« (»čudovito obožavanje«): »sve i svašta« se može pretvoriti jedno

¹⁸ Čovjek joj »sve pripisuje, i ono što ona ni nemože, zato si ju misli gorostasiju, samovoljniju i nerazumniju, nego što jest«, čega je posljedica zamišljanje »koje kakvih čudesa i čudovišta« (ibid., p. 789). Usp. i o »slavensko-poganskom« fatalizmu, očuvanom u pučkim izrekama u »Etički sadržaj...« (pp. 191–192).

u drugo (»metamorfosa«), pri čem ni sam čovjek ne drži sebe za »umno, nad naravi organskom i neorganskom uzvišeno biće«. Zatim se s vremenom razvio osjećaj za »vriednost čovječju i čudoredna čustva«, a čudovito obožavanje prirode postalo je istinitije te se je preobrazilo u »čovječniju i razumniju ljubav k prirodi kao vjernoj družici ljudskoj«. ¹⁹ Markovićev je opis ovdje gotovo idiličan i naznačuje *in nuce* idealne momente koje spominje u uvodu u *Logiku*: »prostodušna gostoljubivost i blagost i prema neprijateljskim tudjincem, srdačnost obiteljskoga života, u obće ono još skoro bezsvjestno, djetinsko čovječtvo, demokratstvo i kosmopolitstvo, komu se u davnih Slavena tudji pisci dive« (»O slavenskih baladah«, p. 789). Tomu je sukladno i Markovićevo idealizirano shvaćanje dolaska Hrvata u novu postojbinu, ne kao samovoljni osvajački pohod, nego kao »osloboditelja« od Avara na poziv bizantskoga cara, koji potom »prisegoše na krst časni, na mir sa susjedi« (drama *Zvonimir*,²⁰ p. 78, djelomice prema Konstantinu VII. Porfirogenetu). Marković drži da ono što je specifično za Hrvate (kao i za Srbe i Bugare), po izdvajanju u zasebne grane, to su »junačka djela kroz vjekove« (dakle i junačke i vojničke krjeposti), što je inače pridonijelo, kako vidimo u Markovića, jačanju epskoga i epsko-liričnoga elementa kao i, više nego u drugih slavenskih naroda, karakterističnomu bogatstvu u baladama (»O slavenskih baladah«, p. 789, usp. i p. 793).

U epskoj pjesmi »Povratak pod hrvatskoga kralja« (iz 1871.),²¹ Marković crtava ideale u njegovanju kojih je bilo ostvareno hrvatsko kraljevstvo (radnja završuje na krundbi kralja Tomislava, uz prethodno podsjećanje na hrvatske knezove). Uočavamo da je, kao primjerice i u L1 i RG, riječ o idealima kako se, po dramatskom zbivanju, ujedinjuju i ostvaruju u zemaljskoj (tvarnoj) i nadzemaljskoj (duhovnoj) domovini: u odmetničko-povratničkoj, nevjerničko-pokajničkoj drami glavnoga lika (usp. »Povratak...«, p. 83, 84) prevlada vezanost uz tvarnu domovinu, i na koncu, upravo kroz smrt i sjedinjenje s stvarnom domovinom, ostvari se predanost kršćanskomu »nadzemnomu« idealu.²²

¹⁹ Na odjeke takvih pučkih misli i osjećaja nailazimo na mnogim mjestima u »Etički sadržaj...«, npr. pp. 174–179 (dom i zajednica), 188–190 (prihvatanje prirodnoga reda i fizičkih nevolja kao prilika za usavršenje moralne volje i uma), pp. 195, 201–202 (dobrohotnost, dobrotvornost) i sl., premda je istraživanje o tom koje su izrjeke »izvorne narodne«, a koje imaju drugi izvor, kao što je kršćanski nauk, Marković ostavio otvorenim (p. 167).

²⁰ *Zvonimir: kralj hrvatski dalmatinski; poviestna drama u 5 čina* (Zagreb: Sveučilišna knjižara Albrecht i Fiedler, 1877).

²¹ Objavljeno u: Franjo Marković, *Iz mladih dana* (Zagreb: Naklada Matice hrvatske, 1883), pp. 55–88.

²² »Kad li Zabor na koljena pade, // Prigne glavu, zemlju pocjeliva: // Ne pušta ga više domovina, // Zagrli ga, povraćena sina: // U krilo joj glava klone siva ... // K zemlji pade, Bogu dušu dade.« (»Povratak...«, p. 88).

Danas u povijesnofilozofijskom smislu imamo više spoznaja o prvom razdoblju. Znamo, primjerice, za Gottschalkov dvogodišnji posjet Trpimirovu dvoru i za moguću prisutnost elemenata filozofije u benediktinskim samostanima. Za najstarije doba držimo da se iz slavensko-hrvatskoga mita i rekonstruiranoga mitsko-sakralnoga teksta (Katičić)²³ mogu dekodirati temeljni metafizički pojmovi. Također se mogu analizirati i filozofski sadržaj i smisao raznih natpisa ili dokumenata iz ranoga srednjega vijeka.²⁴

II. »Naprjedak« k sredini: hrvatska srednjovjekovna filozofijska misao u razdoblju od kralja Zvonimira do 1400.
(državnički idealizam, realizam i nihilizam).

Naprjedak hrvatske filozofijske misli prema središtu razvoja (analognu dramskomu »vrhuncu«) možemo rekonstruirati iz triju Markovićevih drama: *Zvonimir: kralj hrvatski dalmatinski* (1877.), *Benko Bot* (1877.) i *Karlo Drački* (1872., inače prvi dio zamišljenoga ciklusa *Hrvatski pokret*). Uočavamo da su sve objavljene nakon Markovićeva promaknuća u doktora filozofije u Beču 8. ožujka 1872. (Peklić, *Život i djelo...*, p. 23), a dvije prvospomenute i nakon početka Markovićevih predavanja iz filozofije na Sveučilištu u Zagrebu, što je dodatna naznaka njihove sadržajnofilozofijske dimenzije.

Navedene drame u tri koraka prikazuju postupni gubitak vrijednosnoga reda, tj. »entropiju« filozofijskih ideala očitovanih u društveno-državotvornoj praksi. To je »naprjedak« (zapravo pad) od a) pokušaja uspostave univerzalnih vrijednosti, preko b) pokušaja obrane nacionalnih vrijednosti do c) projekta apsolutne slobode i nihilizma.

a) *Univerzalne vrijednosti*. U drami *Zvonimir: kralj hrvatski dalmatinski* (kako Marković izjavljuje, povijesno utemeljenoj, konsistentno dopunjenoj i

²³ Usp. pet monografija Radoslava Katičića pod zajedničkim podnaslovom *Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, odnosno *I dalje tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine* (Zagreb, Mošćenička draga: Ibis, etc., 2008–2017).

²⁴ Npr. Franjo Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata: Srednji vijek*, 2. izd. (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1993), pp. 68–77; Franjo Zenko, »Starija hrvatska filozofija«, u: Franjo Zenko (ur.), *Starija hrvatska filozofija* (Zagreb: Školska knjiga, 1997), pp. 7–76, v. pp. 15–21; Zlatko Posavac, »Hrvatska estetika – srednji vijek«, *Filozofska istraživanja* 18 (1998), pp. 115–134; Srećko Kovač, »Korijeni pojmova oblika i stvari: Začeci filozofije u praslavenskom mitu i hrvatskoj predaji«, u: Ivan Andrijić, Mario Grčević, Bojan Marotti, Ranko Matasović (ur.), *Medhótá šrávah II: Misao i slovo. Zbornik u čast Mislava Ježića povodom sedamdesetoga rođendana* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2023), pp. 339–355; Srećko Kovač, »Dom i svijet hrvatske filozofije«, u: Stipe Kutleša (ur.), *Domovina, zavičaj, svijet: Zbornik radova povodom 90 godina života Ede Pivčevića* (Zagreb: Institut za filozofiju, 2021), pp. 155–176, v. 4. odjeljak.

dramski oblikovanoj, p. 200), kralj Zvonimir zastupa univerzalne vrijednosti (vjera, nada, ljubav, istina, sloboda – osobito sloboda potlačenih, pravo, pravda, čovječnost), pristupanje vrijednosnoj zajednici europskih, kršćanskih naroda, s kulturološkim latinizmom, s uključivanjem u idealno shvaćeni »križarski« boj za oslobođenje Jeruzalema. U Zvonimirovim riječima nalazimo još jednu Markovićevu formulaciju o duhovnoj domovini kao temelju tvarne (primjerice, uz one u RG i L1):

»Htjedoh da vi, čvrstu stekavši domovinsku zemlju, stečete i domovinu velih misli i velih čina, jer narod koji nema i domovinu duha, izgubit će domovinu praha«. (*Zvonimir*, p. 104)

Međutim, i uz uključene patriotske vrijednosti (dom, rod, domovina, junaštvo), sve to stoji u konačno neprevladanoj oprjeci prema narodnoj, županskoj vlasti, »starim pravima«, ostacima hrvatskoga mitskoga nazora i staromu bogoslužju, kao i nasuprot staromu avarskomu bogu krvi i osvete. Završetak je pokušaj kraljeva ubojstva nakon što je već ubijen kraljević i ubojstvo kraljeva posinka i banove kćeri, te kraljičina smrt, u čem se svem očituje poraz univerzalizma, s dolaskom stranih umjesto hrvatskih narodnih vladara i anticipacijom obnove tek nakon 800 godina (p. 167–168, Marković piše dramu o 800-godišnjici Zvonimirova krunjenja). Zvonimirov bi se univerzalistički idealizam, (kako izgleda) bez punoga kršćanskoga uklapanja tradicionalnih nacionalnih vrijednosti i bez obrane od naslijeđenih jednostranosti, mogao označiti kao Zvonimirova dramska »pogrješka« (*hamartia megale*, Aristotel, *Poetika* 1453a 15–16), koja vodi tragičnomu kraju.

b) *Nacionalne vrijednosti*. U drami *Benko Bot*,²⁵ hrvatski ban i suvladar u hrvatsko-ugarskoj državi s ugarskim kraljem, zastupa tradicionalne nacionalne vrijednosti. Sve su vrline (vrijednosti) u službi tvarne domovine i povratka nekadašnje nacionalne slobode (Benkov pradjed pogiba u bitci na Gvozdu). To su plemenitost, domoljublje, čast, hrabrost, ratničke vrline, ali i politički realizam i pragmatizam u svrhu postizanja nacionalnih ciljeva. Time su pak univerzalne vrijednosti (osobito brak, ljubav, zakon) dospjele u drugi plan (ruši se Benkov brak, u kojem uz sve krjeposti nedostaje istinske ljubavi, slijede povrjeda zakona, ubojstvo i oružana pobuna). Kao Benkova dramska »velika pogrješka« nameće se njegovo stavljanje nacionalnih vrijednosti ispred univerzalnih.

c) *Nihilizam i samovlast*. Kralj Karlo Drački u istoimenoj drami²⁶ apsolutizira slobodu, koja postaje samosvrhom. Nijeće sve vrijednosti (vlastiti dom

²⁵ Franjo Marković, »Benko Bot: tragedija u 5 čina«, *Vienac* 4/49 (1872), pp. 773–77; (50), pp. 789–793; (51), pp. 809–812; (52), pp. 825–833.

²⁶ Franjo Marković, *Karlo Drački: drama u 5 čina*, 2. izd. (Zagreb: Hrvatski štamparski zavod, 1917).

i domovinu, duhovnu i tvarnu) u svrhu samokonstrukcije vlastita identiteta i domovine bez korijena u prirodnim, društvenim i duhovnim vezama, vlast pretvara u samovlast, a težnju za idealima u nihilizam. Stvarni je ishod toga pokušaja posvemašnji gubitak temeljā, onemogućavanje vlastita života, što vodi u samoporobljavanje i samodestrukciju. Kako u drami ustanovljuje Jelisaša (Elizabeta Kotromanić): »Oslobodit / Hoteći svijet, sam si posto silnik. / Najsvetije si rastrgao veze, / Najmudrije si pogazio svjete, / Odbacio svoj rod i vjerne druge: / Slobodu si pobacio – sad rob si, / U mojoj vlasti si.« (*Karlo Drački*, p. 144). Dramska je pogtješka, kako se čini, upravo Karlova apsolutizacija slobode, koju filozofijski, iz samoga Markovića, možemo razumjeti kao radikaliziranu kantovsku autonomiju slobode, slično fichteovskoj inačici apsolutnoga subjektivizma, koja ne priznaje nikakvu osebnost izvan Jastva (usp. Markovićeva predavanja o Kantu, i iz povijesti etike).²⁷ Spomenimo da je nastavak zamišljene tetralogije (zatim pentalogije) trebao imati kao glavne likove najprije antipod Karla Dračkoga, Elizabetu Kotromanić, a zatim njegove podržavatelje Ivana Hrvata, Stjepana (II.) Lackovića i Pavla Hrvata. Tu bi bile prikazane i druge političko-etičke opcije u njihovoj neodrživosti, s konačnom idejom za budući pravi hrvatski politički, moralni i prosvjetni preporod.²⁸

Poznato je danas da u definiranom razdoblju II. u Hrvatskoj postoje elementi filozofije u školskom i stručnom smislu, ne samo možda u opisanom

²⁷ Spomenimo da Pavletić, kao Karlovu »krivnju« vidi samo oprjeku između »visoke ideje slobode čitavoga čovječanstva« (umjesto apsolutizacije slobode), s jedne strane, i, s druge strane, »bližih etičkih ideja«, vjerskih dužnosti i »porodičnih, društvenih i državnih« veza (*Karlo Drački*, p. 13). Međutim, ideal je dobra prema Markoviću najviša etička ideja, koja nema iznad sebe neku još višu ideju slobode. Ipak, Marković se 1972. godine u odgovoru nepoznatoj prijateljici, koja ga oduševljeno oslovljava s »Karlo Drački«, i sam potpisao tim imenom (Krstó Pavletić, *Život i pjesnička djela Franje Markovića* (Zagreb: Matica hrvatska, 1917), pp. 172, 173, 177). U suvremenim se tumačenjima drame »moral« Karla Dračkoga često razumije kao pozitivna, idealizirana borba za slobodu. Međutim, neprevidiva je bitna sličnost sa spomenutim radikaliziranim fichteovskim stavom apsolutnoga subjektivizma, koji Marković u svojim filozofskim predavanjima oštro kritizira i odbacuje (Franjo pl. Marković, *Povijest etike* (13) pp. [34–36, 39], (15) pp. [2]; [*Kant ...*], predavanja o Kantu, p. 117; oboje su prijepisi koji se čuvaju na Institutu za filozofiju, Zagreb). U ranijem spisu »O baladah ...« iz 1869. Marković piše o Fichteovoj filozofiji kao najkarakterističnijem očitovanju germanskoga »gigantizma« (p. 764).

²⁸ Usp. Krsto Pavletić, »Predgovor za novo izdanje *Karla Dračkoga*«, u: F. Marković, *Karlo Drački*, pp. 19–23. Pavletić navodi Markovićeve misli iz nacerta, iz kojih vidimo Markovićevu zamisao da u dramama cjelovito prikaže političko-moralna načela: »Naročito u V. treba da iz riječi Pavla i matere njegove probije *kritika* svih glavnih principa političkih i *pravi način i pravo načelo* politike za oslobodjenje potlačenih« (ibid., p. 23). Još općenitije, Marković (prema Pavletićevu navodu) kaže uz Epilog V. dijela: »U tom treba da su sve ideje za budući preporod Hrvatskoga naroda pokazane; Pavao Hrvat na *visini* prosvjete kršćanske stojeći, daje program *izbavni moralno-političke renesanse*«, tj. političke renesanse osnovane »na moralu i intelektu« i na »opće narodnom« (nestaleškom) principu (ibid., p. 21).

društveno-državnom smislu (kako sugerira Marković). Kako smo spomenuli, školska je i stručna filozofija bila prisutna u katedralnim školama te učilištima crkvenih redova, a na samom kraju toga razdoblja na *studium generale* u Zadru (osnovano 1396.). U tom razdoblju djeluje Herman Dalmatin, a znamo i za druge Hrvate koji su studirali i djelovali na stranim sveučilištima (Pavao Dalmatinac, Martin iz Zadra, Augustin Kažotić, Juraj iz Slavonije; Pariz, Bologna i dr.). Univerzalni kršćanski latinizam, odlazak u svijet zbog stjecanja i širenja znanja dobro se uklapaju u neka od naznačenih obilježja u trima Markovićevim dramama.²⁹ Očuvanje hrvatskoga identiteta (u jeziku i nacionalnom osjećaju, u međusobnim kontaktima i institucionalno) danas je znatno bolje potvrđeno nego u Markovićevo vrijeme.

III. *Sredina* (»vršak«), »od osvita novoga vieka, od preporoda znanosti« do kraja 18. stoljeća (prekovelebitiski filozofijski pisci 1400.–1800.)

To je uistinu na poseban način vrhunac razvoja zbog uloge i značenja »slobodnoga Dubrovnika« (RG 18, 31), gdje se u društveno-državnom smislu njeguje ideal slobode, te gdje se, kako Marković spominje, u filozofskom krugu njeguju filozofske rasprave i filozofske ideje (npr. N. Gučetić i krug oko njega), u uskoj povezanosti sa štovanjem »ženskoga uzora«.³⁰ U tu se sliku uklapa i Markovićevo isticanje dvaju vremenski razmaknutih vrhunaca, koji vrijede i u okvirima svjetske filozofije: Frane Petrić (»te dobe prvak«, RG, p. 31) i Ruđer Bošković (čijoj teoriji mnoga »slavna imena« ističu »genijalnost ili znamenitost«, RG, p. 18), s vremenski bliskim istaknutim pojavama Jurja Raguseusa, odnosno Andrije Kačića. Valja ovdje uočiti razliku ideala slobode u ovome razdoblju prema apsolutiziranoj, nihilističkoj slobodi lika Karla Dračkoga: Marković, primjerice, ističe Gundulićevu misao prema kojoj su »ljubav za opće dobro«, etički društveni sklad i etički sklad u obiteljima i brak temelj i uvjet

²⁹ Usp. npr. Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata*, posebno pp. 146–185; Stjepan Krasić, »Filozofija i filozofijska učilišta hrvatskih dominikanaca od XIII. do XIX. st.«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 22/1–2(43–44) (1996), pp. 9–116; Zenko, »Starija hrvatska filozofija«, v. pp. 21–31; Zlatko Posavac, *Hrvatska estetika: Povijesni pregled* (Zagreb: Naklada Jurčić, 2019), pp. 23–30.

³⁰ Marković ističe žensku ulogu još u jednom smislu, u kojem su Dubrovkinje u to doba pridonijele »bujnomu cvatu hrvatskoga pjesništva u Dubrovniku tijekom 16. i 17. vieka«: on naime drži da je tomu »mnogo pridonosila narodna pjesma i domaći odgoj; jer je ženski svijet govorio samo hrvatski« (Franjo Marković, »O Dubravci, dramu Ivana Gundulića«, *Rad JAZU* 89 (1888), pp. 1–24, v. p. 10) – to potonje naravno ne može vrijediti za vrsno obrazovane Dubrovkinje kao što su bile Maruša Gundulić (supruga Nikole Gučetića) ili Cvijeta Zuzorić (v. RG, pp. 28–29, 31–32).

slobode (»O Dubravci...«, p. 17), nasuprot apsolutizirane slobode, odriježene od svih vrijednosti.

S druge strane, u oprjeci prema slobodnom Dubrovniku, prema Markovićevim tvrdnjama, tu je i vrh negativnoga aspekta razvoja iz razdoblja II.: vrh trpnje i stradanja hrvatskoga naroda pod tuđom, mletačkom i turskom vlašću, što ugrožava kulturu filozofijskih ideala.³¹ Odgovarajući tomu, Marković ustanovljuje da između dvaju vrhunaca, u 2. polovici 17. stoljeća, »jenja duševni život u obojem pravcu« (pjesništvo i filozofija), što osobito povezuje sa »sve to većim pritiskom razvijene susjedne turske sile«, ali i s pomakom prosvjetnih središta na sjever, zbog čega zamire utjecaj talijanskih uzora. Zanimljivo je uočiti da implicitnu poveznicu sa sjevernom Hrvatskom (*reliquae reliquiarum*, koje su se opirale stranim osvajanjima) Marković uvodi spominjanjem hrvatskoga pjesnika i padovanskoga studentskoga rektora Dominka Zlatarića (RG, p. 18–19), povezanoga s Jurjem Zrinskim, kojemu je Zlatarić posvetio svoju knjigu prijevoda (uključujući i prijevod Sofoklove *Elektre*).³²

Premda, u razlici prema Markovićevu znanju, to srednje razdoblje nije i početak stručne pisane filozofije u Hrvata (kako smo prethodno već spomenuli), to je ipak razdoblje prvoga *procvata* filozofijskoga spisateljskoga rada u Hrvata. Pritom tu, naravno, valja dodati i druge pisce (i one sjeverno od Velebita) koje Marković ne spominje (npr. I. Stojković, F. Grisogono, M. Vlačić, P. Skalić, F. Vrančić, M. de Dominis, F. Jambrehović, O. Spader Janković, J. Zanchi, K. Bedeković i dr.).

Uočljivo je da bi se korpus kako ga Marković u RG opisuje za, u našoj rekonstrukciji, srednje razdoblje, mogao opet razdijeliti na tri dijela. *Prvi* dio, sudeći prema Markovićevu opisu, obuhvaćao bi skolastiku i novoplatonizam, s postupnim porastom broja filozofskih pisaca (Modruški, Benković, Križan, Polikarp Severitan, Dragišić, Budisalić, S. Nalješković, K. Ranjina). Zatim slijedi prvi *vrhunac* (ca. 1550. – 1650.) – »najobilniji i najznatniji rad i pjesnički i filozofijski« sa središtem u Dubrovniku, uz spomenute istaknute pojave izvan

³¹ Usp. Marković, »O Dubravci ...«. U oslonu na Gundulića i druge autore, Marković razlikuje »uzornu vladavinu u slobodnom Dubrovniku« i »opaku [vladavinu] u neslobodnoj Dalmaciji« (ibid., p. 11), odnosno, »slobodu i prosvjetu« Dubrovnika od »robovstva i tamnila <...> slavenske braće pod mletačkom i osmanskom vlašću« (ibid., p. 23), ali već i u Gundulićevo doba kao teću pojavu: »mane društvenoga života, koje su stale podgrizati slobodu Dubrovnika« (ibid., p. 11), »nazadak trgovine i blagostanja«, »pokvara društvenoga života i nenaravna razkoš« povodena iz Venecije (ibid., p. 13), pri čem je i u Gundulića opisana »nova nenaravna, luda i štetna kosmetika, i kitljivost, pače nepristojnost u odievanju, te posljedica njihova: nekućevnost i nekriepost« (ibid., p. 12).

³² *Elektra tragedia ... is vechie tugieh ieziká ù Harvackij isloxene ... V' Bnezieh, 1597.* <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=273102>.

Dubrovnika (Petrić, Raguseus). Naposljetku, nakon *prijelaznoga* silaznoga perioda (uključuje spomenuti svojevrsni »okret« u 17. stoljeću, premještanje glavnih prosvjetnih središta na sjever, »u Francezku, Nizozemsku, Englezku«, RG, p. 31), slijedi sredinom 18. stoljeća *drugi vrhunac* (s individualnim izuzetnim pojavama koje Marković spominje: Bošković i Kačić), uzet zajedno s preostalim vremenom do konca stoljeća.

IV. »Salaz od vrška ka koncu«, okret (peripetija) i prepoznavanje (1800. – ?)

Simetrično prijelazu (razdoblje II.) od univerzalizma do nihilizma, Marković sada definira, obratno, program hrvatskoga preporoda (oživljavanja) filozofije, tj. *okreta* k hrvatskomu identitetu filozofije i *prepoznavanja* toga identiteta, sa svrhom oživljavanja hrvatske težnje prema sveopćim (univerzalnim) filozofijskim idealima (istina, dobro, lijepo). Specifično, kao bitan pristup, to je i okret k starim hrvatskim filozofskim piscima, njihovo prepoznavanje u njihovoj općoj vrijednosti i hrvatskom identitetu te njihovo »organsko« ugrađivanje u hrvatsku filozofiju i kulturu. A to je ujedno i način ugrađivanja filozofijske težnje u hrvatski narodni organizam, u čem se ponovno očituje ključan Markovićev motiv stjecanja domovine misli kao uvjeta (nužna i dostatna) prisvajanju stvarne domovine (RG, p. 33; L1, p. 249; i drugdje) – upravo simetrično Zvonimirovu izricanju istoga motiva (*Zvonimir*, p. 104), koji pokreće zaplet u istoimenoj drami – koji je tada (u razdoblju II.) razriješen tragično, a sada se teži tomu da bude razriješen sretno. No oprječno Zvonimirovu zalaganju za latinizam, Marković traži zamjenu »staroga tuđega ruha« (jezika i kulture) vlastitim hrvatskim identitetom (»nov, narodni glas«). Danas, s dovoljnim povijesnim odmakom, možemo ipak bolje razumjeti latinizam ne tek kao »tuđe ruho«, nego kao povijesno vlastit, drugi kulturni jezik, upravo bitan za hrvatski zapadni identitet.³³

Konkretan *model* i preteču Markovićeva programskoga, a već i stvarno započetoga preporoda hrvatske filozofije Marković vidi u preporodu stare hrvatske (dalmatinske, posebno dubrovačke) književnosti 1840-ih (v. RG, p. 33). A kao još jedan dodatan moment, Marković upućuje i na tadašnje *prepoznavanje* vrijednosti nekih hrvatskih filozofa u svijetu: recepcija Boškovićeve, ali i Petrićeve, u 19. stoljeću.³⁴

³³ Franjo Zenko, *Aristotelizam od Petrića do Boškovića* (Zagreb: Globus, 1988), p. 15; Posavac, »Hrvatska estetika – srednji vijek«, osobito pp. 128, 130.

³⁴ RG, pp. 17–18, 35–36; Franjo Marković, »Filozofijski rad Rugjera Josipa Boškovića«, *Rad JAZU* 87, 88, 90 (1887–1888), pp. 543–716, v. pp. 681–700.

V. Konac, završetak:

Nakon okreta i filozofijskoga preporoda, ako se u tome ustraje, prema Markovićevoj bi anticipaciji slijedio ulaz i prihvaćanje, s nacionalnim obilježjem, u svjetsku filozofiju (»hram umlja svjetskoga«, RG, p. 33). Lako je uočiti simetričnost takvih izgleda prema razdoblju I., tj. prema izvornoj staroj slavenskoj otvorenosti, demokratičnosti i kozmopolitičnosti, kako ih Marković idealizirano opisuje u »O slavenskih baladah«. No prema Markoviću tu je potrebna ustrajnost: »pak ako narod naš uztraje za jedan viek, bit će i on starosjedilac, priznani gradjanin toga duhovnoga svijeta, a onda će biti, samo onda, takodjer stalan sjedilac na ovoj zemlji, koju haran naziva svojom domovinom« (L1, p. 249). Kako znamo, u hrvatskom se je narodu (pa i u filozofa strukom) u idućem stoljeću i pokazala ustrajnost prema idealima, a kroz krajnje se je ugroze ostvarila i tvarna domovina.³⁵

Suzimo li sveukupno perspektivu na filozofiju u užem (»stručnom«) smislu, preostala bi tri razdoblja (III.–V.), koja možemo opet razlikovati kao početak, sredinu i kraj. U tom bismo slučaju morali prvo razdoblje proširiti u prošlost kako bi se primjerice obuhvatio Herman Dalmatin.³⁶ Uočavamo razliku u tom

³⁵ Ono što Marković nije anticipirao jest da će glavna ugroza u idućem stoljeću doći upravo iz slavenskoga svijeta. Primjerice, Marković, vodeći se etičkim idealom, govori o »harnom skladnom čućenju hrvatskoga te srbskoga naroda i svega roda slavenskoga« (»O Dubravci...«, p. 24), iako je jasno tada uočavao da se »teži <...> počam od Vukove dobe na razne načine o eliminaciji imena hrvatskoga« (Franjo Marković, »Knez Medo Pucić«, *Rad JAZU* 67 (1883), pp. 125–206, vidi p. 184) te je i kao saborski zastupnik oštro reagirao protiv negiranja »prirodnoga i historičnoga prava hrvatskoga naroda« od strane tadašnjega »srbskoga kluba« (Peklić, *Život i djelo...*, p. 128). Ktomu spominje i rusko sudjelovanje (»okrutne« Pruska, Austrija i Rusija) u komadanju i propasti Poljske krajem 18. stoljeća (»O slavenskih baladah«, p. 791). U razlici prema Markovićevu, u najmanju ruku ambivalentnom nazoru o slavenskoj skladnosti (uz sve posebnosti slavenskih naroda, v. »O slavenskih baladah«), 20. i 21. stoljeće jasno su pokazali da jedan, upravo globalni političko-društveni rasjed ide posred slavenskih, kao i posred bivših jugoslavenskih zemalja (po kojem se dijele i utjecaj i interesi svjetskih sila), te da se slavenske zemlje zapadno od njega nalaze pod stalnom ugrozom s istoka (sovjetsko-ruske i jugoslavensko-velikosrpske intervencije i agresije). Dakako, to nipošto ne ukida Markovićevu ideju skladnosti i mira među svim narodima kao etički ideal.

³⁶ Trebali bismo potražiti i prijelazne faze i primjereno redefinirati početak, sredinu i konac. Primjerice, prijelazna faza između početka i sredine (tj. III. i IV. razdoblja u široj peteročlanoj strukturi) mogla bi započeti onime što Marković vidi kao drugi vrhunac: Boškovićev daljnji iskorak u apstraktno (neprotežne točke u prirodnoj filozofiji s jedinstvenom krivuljom sila) i njegova redefinirana induktivna metodologija, s recepcijom u Hrvatskoj i svijetu. U tom se slučaju prijelaz nastavlja s prihvaćanjem elemenata Kantove filozofije (Čučić, kojega Marković, koliko znamo, ne spominje), i s početkom obnove hrvatske filozofije na hrvatskom jeziku i interesa za znanost sredinom 19. stoljeća. Upravo bi pojava Franje Markovića na obnovljenom zagrebačkom

što sada središnjim razdobljem postaje ono u kojem sudjeluje Marković: bitnim postaju nacionalni identitet, mjesto (domovina), jezik, dok je u široj perspektivi filozofske misli najvažniji sam filozofijski sadržaj, bez obzira na način njegove formulacije. Sam Marković dobiva dvije uloge: sa širega stajališta filozofske misli, on ima u IV. razdoblju ulogu obnovitelja hrvatske filozofske misli (kritičko polaganje temelja), a s užega, »stručnoga« stajališta, u srednjem razdoblju ulogu sistematičara (usustavljanje filozofije u njezinim granama).

O povijesnoj strukturi filozofijske misli u drugih naroda

Grčka filozofija

Pogledajmo kako Markovićev »hrvatski model« filozofije (kako ga možemo nazvati) odgovara Markovićevu »grčkom modelu« (modelu povijesnog razvoja grčke filozofije). Oslanjamo se ovom prilikom i na Markovićev vlastopis »Poviest grčke filosofije« (PF 1) – koji mu je, koliko vidimo, bio priprava za predavanja iz povijesti filozofije. Možemo uočiti da oba modela imaju zajedničku opću strukturu. No grčki je model mogao za Markovića biti po mnogočem uzoran, jer je grčku filozofiju držao (oslanjajući se osobito na E. Zeller) izvorno nastalom, sa samoniklim početkom i s prirodnim, na unutrašnji način povezanim razvojem³⁷. U skladu s time, Marković (kao i Zeller) odbacuje podrijetlo grčke filozofije iz Orijeanta (PF 1).³⁸ No, on je isto tako držao da je i u drugih naroda moguć analogan samostalan razvoj, bez međusobnoga utjecaja.³⁹ Tim je zanimljivije da sličnu formalnu strukturu možemo uočiti i u Markovićevu opisu hrvatske filozofije i filozofijske misli, posebno u kontekstu Markovićeve programa obnove i oživljavanja hrvatske filozofijske tradicije (RG, p. 32–33).⁴⁰

sveučilištu mogla označiti početak srednjega razdoblja u užem smislu: sustavne kritičke filozofije u sklopu hrvatske nacionalne obnove i preporoda.

³⁷ »Ona se u početku vrlo naravno i savezno razvija«; »nutarnji razlozi iz naravi grčke filosofije« (PF 1, ad 4B).

³⁸ Zeller kaže da uopće nije potrebno tražiti strane izvore jer se grčka filozofija u potpunosti objašnjava iz duha, sredstava i obrazovnoga stanja grčkih plemena. »Ako je ikad bilo naroda koji je bio podoban sam stvoriti svoju znanost, onda su to Grci« (»Wir brauchen indessen gar nicht nach fremden Quellen zu suchen, die philosophische Wissenschaft der Griechen erklärt sich vollkommen aus dem Geiste, den Hilfsmitteln und den Bildungszuständen der hellenischen Stämme. Wenn es je ein Volk gegeben hat, das seine Wissenschaft selbst zu erzeugen geeignet war, so sind diess die Griechen«). Zeller, p. 34. *Die Philosophie...*, Erster Theil, pp. 34).

³⁹ »Analogijah pak u razvitku raznih naroda bez uticaja međusobnoga ima dosta: naravno se u drugih naroda samoniklo isto ili slično razvija« (PF 1, ad 4B).

⁴⁰ U određenom je smislu, kako smo spomenuli, Marković mogao govoriti i o grčkoj filozofiji pisanoj latinski, kao u Lucretija i Cicerona: filozofija je »grčka – samo latinski jezik« (PF 1, f.

Marković grčkom filozofijom drži, uz onu samih Grka, i onu »u duhu Grka«. ⁴¹ Također, odgovarajući gore opisanomu razlikovanju filozofijske misli (po sadržaju) i filozofije kao struke (filozofija i po formi), razlikuje »preteče« grčke filozofije (»u kosmogonijah i gnomicih«) od same grčke filozofije, koju zatim treba razdijeliti u »epohe« (PF 1, f. 4) (usp. sliku 3).

teo/kozmo- gonije, Okean, Noć, Nebo, ...	novije teogonije (Zeus, Chron), 7 mudraca	predsokra- tovci, tvar, bitak	Sokrat, samospo- znaja; Platon, ideje ...	helenizam, Rim, novo- platonizam
--	---	-------------------------------------	---	--

Slika 3. Pet razdoblja grčke filozofijske misli, uključujući »preteče« filozofije.

Pretečama grčke filozofije bavi se kratko (PF 1, ff. 7–10), ponajviše ekscerptirajući iz Ueberwega, ⁴² i tu spominje teogoniju i kozmogoniju Homerovu i Hesiodovu, ⁴³ osobito (»više još«) orfejske kozmogonije, kao i prijelaznu mitsku kozmogoniju (zove ju i kozmologijom) Pherekyda sa Syra (tu treba razlikovati Chrona, s vremenskom konotacijom, od mitološkoga Krona), te etičke misli u pjesnika i izrekama sedmorice mudraca. Na tim listovima uočavamo zanimljivo Aristotelovo razlikovanje (usp. *Met.*, 1091a29-b14⁴⁴) koje navodi Marković (očito prema Ueberwegu, isto, p. 25), a to je, u Markovićevoj formulaciji, da stari pjesnici »tvrde da je najviše po vremenu zadnje«, a prvo su Noć, Nebo, Kaos (Hesiod), Okean (Homer), dok noviji kozmolozi, kao Pherekyd, tvrde

4) Povežemo li to s hrvatskom situacijom, to je dodatna potvrda, sukladno Markoviću, identiteta hrvatske filozofije u najužem smislu, ako je ona to po duhu, neovisno o tom kojim je jezikom i gdje pisana. Primjerice, zanimljivo je da u Gučetića, držeći ga »opreznim eklektikom«, Marković ističe njegovu težnju »izmiru«, koju inače smatra slavenskim obilježjem (npr. *Estetika*, p. 144).

⁴¹ »Pojam grčkoga, tj. grčke filosofije. Samostalno-narodna, iz naroda, od rođenih Grkah, i u duhu Grka.« (PF 1, f. 4). Stoga, primjerice, Ciceron i Lucretij, premda su to rimski filozofi, »mogu i u poviest grčke filosofije spadati – kao nastavljači, oponavljajući« (ibid.). Marković drži da se rimska filozofija po svojem duhu može podvesti pod grčku, iako se ne može poreći da ona jest rimska. V. npr. Zeller, *Die Philosophie der Griechen ...*, p. 7.

⁴² Ueberweg, *Grundriss ...*, Erster Theil, pp. 24–27, v. Zeller, *Die Philosophie der Griechen ...*, pp. 59–89.

⁴³ Marković ne spominje daljnji, predhomerovski povijesni sloj, do izvornoga mita, prije njegove pjesničke, antropomorfne prerade. O toj daljnjoj genezi v. Mislav Ježić, *Hellada i Indija* (Zagreb: Školska knjiga, 2016), poglavlje I. Ueberweg spominje moguće predhomerске nazore s personificiranim prirodnim silama (Ueberweg, *Grundriss ...*, p. 25).

⁴⁴ Prema Aristotel, *Metaphysica*, prir. W. Jaeger, Oxford University Press, 1973.

obratno, da je ono najsavršenije »po dobi prvo« (PF 1, f. 8). Orfejske bi se kozmogonije, kako se čini, protezale kroz oba razdoblja. Glede etičkih refleksija, u Markovićeve bilješkama također možemo razlikovati starije etičke misli u Homera (»idealna slika života«) i Hesioda (»praktične za život refleksije«), od, primjerice, načelnih etičkih izreka »sedam mudraca«, koje bismo trebali uvrstiti u drugo razdoblje (PF 1, ff. 8, 10). Takva podjela na dva razdoblja pojmovno je slična razlici između tvarnoga i duhovnoga (konkretnoga i apstraktnoga), a u opisanom hrvatskom modelu, pitanju prednosti između tvarne i duhovne domovine: kako iščitavamo iz drame *Zvonimir*, stariji pogled (vezan uz mit, kako je očuvan u puku) stavlja tvarnu domovinu na prvo mjesto u vremenu, kao ono od čega treba početi (usp. gore i »obožavanje prirode« u slavenskom mitu), a novi, Zvonimirov pogled, postavlja duhovnu domovinu (kršćanstvo) kao onu od koje treba početi i iz koje proizlazi tvarna. Moguće je dakle rekonstruirati zajednički kriterij razlikovanja dvaju podrazdoblja najranijega razvoja grčke i hrvatske filozofijske misli (»predteče«): prednost tvarnoga, prirode (mit) ili prednost duha, uma (racionalno-mitska misao ili kršćanstvo).

Vezano uz polaznu tročlanu strukturu »početak – sredina – konac«, indikativna je Markovićeve bilješka (preuzeta iz Ueberwega) o orfičkom pogledu koja ističe duhovno jedinstvo te strukture, a prema kojoj je Zeus u početku (»glava«), sredini i završetku svega: *Zeùs kephalé, Zeùs méssa, Diòs d' ek pánta tétuktai* (»Zeus glava, Zeus sredina, a iz Zeusa sve je dogotovljeno«).⁴⁵

U povijesti grčke filozofije u užem smislu (i sadržajno i prema formi), Marković razlikuje tri razdoblja: 1. tzv. »predsokratovci«, zajedno sa sofistima, 2. Sokrat, Platon, Aristotel, te 3. »helenstvo«, »rimstvo« i »orient«, do novoplatonizma (usp. PF 1, f. 11, 12).⁴⁶ Držimo da su ta tri razdoblja analogna

⁴⁵ Marković (prema Ueberwegu) spominje »staro kazivanje« (*palaios lógos*) iz Platonovih *Zakona*, gdje je ta orfička izreka, međutim, samo parafrazirana: *theós <...> archén te kai teleutén kai méssa tōn óntōn hapántōn échōn* (*Zakoni*, 715e, prema *Laws*, sv. 1, London: Heinemann, 1967). Usp. Friedrich Ueberweg, *Grundriss ...*, Erster Theil, p. 26, i Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, pp. 46–47.

⁴⁶ Marković uglavnom prihvaća razdiobu grčke filozofije u užem smislu kakva je u Zelleru (*Die Philosophie der Griechen ...*, pp. 119–122). U Rittera treće razdoblje počinje tek oko sredine prvoga stoljeće pr. Kr., v. Heinrich Ritter, *Geschichte der Philosophie*, Erster Theil, 2. izd. (Hamburg: Perthes, 1836), pp. 179–185). Dajemo još nekoliko primjera. Ueberweg ima razdiobu prema kojoj su u drugoj periodi i sofisti, kao i stoicizam, epikureizam, skepticizam, eklekticizam i Ciceron. Sa Sokratom započinje tek drugi odsjek drugoga razdoblja (Ueberweg, *Grundriss ...*, Erster Theil). Prema Ueberwegu, Sokrat sa sofistima dijeli »opću tendenciju refleksije na subjekt«, ali je Sokratova refleksija usmjerena na »više duhovne funkcije« znanja i krjeposti (p. 86). Prema Erdmannu pak, drugi period grčke filozofije uključuje uz sofiste i Anaksagoru, ali završuje s Aristotelom (Johan Eduard Erdmann, *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, Erster Band. *Philosophie des Alterthums und des Mittelalters*. 3. izd., Berlin: Hertz,

sredini, prijelazu (okretu) i završetku širega razvoja filozofije. Marković uočava i »prilični *logični* završetak grčke *filozofije*: najprije *o prirodi* – onda poglavito o čovjeku – napokon poglavito o bogu« (PF 1, f. 3, slično Ueberwegu, u kojega je ipak razdioba nešto drukčija).⁴⁷ Zajedno s »predtečama« (s mogućim dvjema fazama), možemo rekonstruirati sveukupno pet razdoblja, koja se mogu pretežno opisati kao 1. mitski početak (tvarnost), 2. racionalizirajući prijelaz, 3. sredina, »predsokratovske« filozofije kozmosa i bitka uopće, u raznim zemljama (Jonija, *Magna Graecia*) i na raznim dijalektima, 4. samospoznajni okret, metodološki zasnovana filozofija u Ateni, 5. filozofije izvan nacionalnih granica, razvijane u nizu stoljeća u raznim sredozemnim kulturnim sredinama (stoicizam, skepticizam, epikureizam, novoplatonizam).

Opća nacionalna struktura

Držimo da se povijesni modeli razvoja grčke i hrvatske filozofije, koji se dadu iščitati u Markovića, mogu poopćiti, čime dobivamo opću strukturu kojom se može opisati i povijesni razvoj drugih europskih filozofija, posebno i u smislu i onako kako ih na raznim mjestima u svojem djelu prikazuje Marković. Nacionalna povijesna struktura filozofije, odnosno trenutačni razvojni položaj u toj strukturi, bila bi dio objašnjenja zašto, kako, kada i koliko se koji narod uključuje i pridonosi ukupnomu razvoju filozofije. Pritom razliku čine i početne pozicije pojedinih naroda: ako je neki narod u početku svojega konstituiranja prihvatio domicilni, romanski jezik i duh (kao Talijani i Francuzi), u kojem je već postojala filozofija, očekivano je da će i njegov put razvoja filozofije biti kraći nego u slučaju, primjerice, germanskih ili slavenskih naroda, kojima predstoji puni put do filozofije na posebnom, vlastitu jeziku, i kraći od puta naknadno romaniziranih naroda s germanskim početkom (kao Englezi). Tako uočavamo primjerice u Markovićevoj *Estetici* da je izlazak iz srednjovjekovne filozofije najprije izvršen u Italiji,⁴⁸ zatim u Francuza i Britanaca, iza toga u Nijemaca.

1878). Prema Strümpellu, Sokrat »uvodi u epohu sustavne filozofije staroga vijeka«, a »izvorna« grčka teorijska filozofija završuje s Aristotelovom sustavnom filozofijom (Ludwig Strümpell, *Die Geschichte der griechischen Philosophie*, Erste Abtheilung, *Die theoretische Philosophie* (Leipzig: Voss, 1854), pp. 20–21).

⁴⁷ Ueberweg, *Grundriss ...*, Erster Theil, p. 27.

⁴⁸ Marković rabi u podnaslovu izraz »u Italiji«, za razliku od drugih podnaslova gdje rabi izraze »Francuzi«, »Englezi« itd., jer je u talijanskom kontekstu naveo i hrvatskoga filozofa Frane Petrića zbog njegova djelovanja u Italiji (a spominje i talijanski utjecaj na »Dubrovčanina Nikolu Gučetića«). Da za Markovića Petrić (kao, dakako i Gučetić) kao hrvatski pisac pripada hrvatskoj baštini, koju treba i »organski« pripojiti hrvatskoj kulturi, očito je iz RG.

Za skandinavske i slavenske filozofije (izuzev pojava kao Petrić i Gučetić, ili Čeh Štitný) Marković daje uglavnom primjere za 19. stoljeće.

To možemo povezati s dubljim korijenima razlika među narodima, kako ih Marković opisuje u »O baladah i romancah« u poetičkim kategorijama epičnosti, liričnosti i njihova spoja, balade, koja je pak »predteča« drame (»O baladah ...«, p. 767). Obilježja su epičnosti »jasan razum«, harmoničnost, mirnoća, »sklad naroda«, potpunost, »ofenzivno slavodobiće nad drugim narodom« (isto, p. 763, 764), a obilježje je liričnosti čuvstvenost (»golo čustvo«, »čustvo uzrujano«, pojedinačnost i samoća, bez povezanosti s drugima, izvanjski dojmovi »mnogo silniji« od »tvornosti duše«) (isto, pp. 763–764).⁴⁹ Primjenom te karakterizacije narodnoga duha, možemo očekivati da će se, za markovićevski način gledanja, u slučajima gdje preteže epičnost, filozofija povijesno razvijati sporije, kroz osvajanje i svladavanje mnogih prijepjeka, i imati širu, konstitutivnu društveno-državnu ulogu, a gdje prevladava liričnost, bit će više receptivna i individualizirana i kao takva će se razviti brže, bez »epškoga« povijesnoga razvoja. U mjeri pak u kojoj je u nekom narodu postignuto lirsko-epsko jedinstvo i harmoničnost, može se i u filozofiji očekivati dramatičan povijesni razvoj.

Primjer liričnoga naroda Markoviću su Talijani (»skoro skroz liričarn narod«, *ibid.*, p. 769–770, 764), ali je pritom riječ o »uzvišenoj liričnosti«, što bi trebalo naznačivati da nije riječ tek o »goloj čuvstvenosti« nego o čuvstvenosti za visoke vrijednosti, ideale (uočimo da u trenutku kad Marković piše, Talijani još nemaju ujedinjenu državu, a s druge strane on spominje i talijansku navalu na Hrvatsku, i »podjarmljivanje« Dalmacije).⁵⁰ Prema Markovićevu prikazu razvoja estetike, dojam je da je filozofija u Italiji dosegla svoj vrh za renesanse, koja je ujedno bila i samospoznajni obrat (vlastiti duh i jezik). S druge strane, u Germana prvobitno vlada epičnost, »prebujnost sile«, »gigantizam« i »gigantski« mit, divljina, pritisak prema uzvišenomu, umu (»kadšto umno i preumno bezumlje«), što će poslije dovesti do filozofije kao što je Fichteova ili Hegelova (*ibid.*, p. 764).⁵¹ Razvoj do samosvjesne njemačke filozofije trajao je dulje nego primjerice u Talijana, Francuza i Engleza. Čini se kao da bi se za

⁴⁹ »A koje [pleme] ima samo liriku, o tom se može dvojiti, da li će ikad postat narodom, stvorit državu« (*ibid.*, p. 764).

⁵⁰ »O baladah ...«, p. 771; »O Dubravci ...«, pp. 2, 7, 6: Marković navodi riječi Gundulićeva lika: »srdita zvier (t. j. lav mletački) trči i hrži i stiže i hita i u noktieh svojih drži« (p. 6) – riječ je o Dalmaciji izvan Dubrovnika.

⁵¹ Usp. Markovićevu karakterizaciju nametanja ciljeva i protiv postojećih ideala: »German je gigant, koji se i s Olimpom bori, namećuć mu svoje okove; koji ljude poplesat hoće, zarobljujuć ih; al i oganj krade nebu, da prosvjetu širi: on je i Prometej, a jer nemože dostić cilje svoje, i Tantal« (»O baladah ...«, p. 764).

lirični, talijanski antipod Fichteu i Hegelu mogao uzeti Leonardo da Vinci, koji filozofijsku dimenziju otkriva u slikarstvu (gdje su Talijani postigli vrhunac), »koje je liričnije od plastike« (»O baladah...«, p. 770, *Estetika*, p. 124), i uz Leonarda, općenito »obilat rad oko poetike i oko estetike likovnih umjetnosti« u Italiji 16. stoljeća (*Estetika*, p. 125). Puni dramatski razvoj filozofije trebalo bi očekivati u naroda u kojih je i došlo do lirsko-epškoga spoja, do balada i napokon do drame. Balada i drama najsavršenije su se razvile, kako Marković prikazuje, u Škota i Engleza,⁵² no visoko su se razvile i u Nijemaca (»O baladah ...«, p. 770–771) i Francuza. Dramski potencijal, svakako ima i hrvatski narod, koji je u povijesti izdržao udare i napade sa svih strana (»O baladah ...«, p. 771). Naposljetku, ističe Marković, »najviši umovi« pojavili su se tamo gdje je germanski duh bio ograničen drugim utjecajima (kao slavenskim u Leibniza, kako misli Marković, ili kao u Shakespeara, *ibid.*, p. 765).

U rekonstrukciji povijesne strukture filozofije, koliko je moguća temeljem Markovićevih opisa i napomena, opća bi se obilježja nastanka i razvoja nacionalne filozofijske misli u širem smislu mogla odrediti na način kako slijedi.

- I. *Početak*: jedinstvo i usklađenost s okolinom, prirodom (bez obzira na njezinu unutrašnju dinamiku); misao i pojmovi ukodirani su u onom prirodnom i tvarnom, u mitsko-pjesničkom predočavanju, gdje gdje već s počecima kršćanstva.
- II. *Uspón*: razdvajanje misli od prirode, duha od tvari, formulacije apstraktnih načela u oprjeci spram konkretne stvarnosti, pojedine filozofske misli i izreke zasebno ili u širem kontekstu primjene (primjerice, kako možemo uočiti, u okviru ranosrednjovjekovne teološke misli).
- III. *Sredina*: sveopća, usustavljena filozofijska spoznaja vanjskoga i unutrašnjega svijeta (njegovih uzrokā i načelā), bitka kao takva (težnja univerzalnemu, s klasičnim uzorima, neovisno o jeziku ili sredini, u tuđini ili u domovini). To bi razdoblje u većini slučajeva obuhvatilo i srednjovjekovne filozofe do pojave nacionalne filozofije na nacionalnom jeziku; započelo bi izdvajanjem filozofije kao zasebne »struke« (možda, bez potvrde za to u Markovića, Petar Damiani i Anselmo d' Aosta, Roscelin i Abelard, Ivan Salisbury i Aleksander Haleški, Albert Velik kao počeci za odgovarajuće nacije).
- IV. *Silazak, okret*: svijest o spoznaji (ne samo unutrašnja spoznaja kao takva, nego metoda, metateorija), samospoznaja (npr. apstraktno-opća

⁵² »Republika, drama, um, podpun i pronicavi savez čustva i razuma, lirike i epike, ženske i mužke strane – to je vrhunac čovjeka: u Šekspiru leži cijelo čovječanstvo, cijeli svijet« (*ibid.*, p. 768).

ili kulturno-nacionalna); metodološka izgradnja spoznaje i spoznajna teorija; kulturno-jezična samosvijest (filozofija na vlastitu jeziku) (npr., djelomice prema naznakama u Markovića, Bruno, Descartes, Bacon⁵³ ili nakon njega Hobbes, i Kant, kao začetnici svatko u svojoj naciji).

- V. *Završetak*: udioništvo u svenarodnoj filozofiji, s vlastitim nacionalnim identitetom.⁵⁴

Kako smo već spomenuli, u perspektivi ograničenoj na filozofiju u užem (»stručnom«) smislu, preostaju tri razdoblja (III.–V.), koja kao početak, sredina i kraj (s mogućim prijelaznim međurazdobljima) daju cjelovitu povijesnu strukturu.

Naravno, povijesno dolazi i do međusobna utjecaja nacionalnih filozofija, također i u njihovim međusobno različitim razvojnim fazama. Zbog toga se neka posebna obilježja neke nacionalne faze mogu naći na razne načine preobličena u različitoj fazi nekoga drugoga nacionalnoga razvoja. Nastaju složeni i teško razmrsivi povijesni i vremenski spletovi, što međutim ne prijeći da modelski izoliramo, kao početnu osnovu, sasvim općenite nacionalne razvojne strukture.

Gornji se nacrt nacionalnih razvojnih struktura, kad je riječ o zapadnoeuropskim (romanskim i germanskim narodima) ne poklapa s Markovićevev eksplicitnim podjelama (povijesti estetike, etike ili filozofije općenito), gdje on slijedi opće glavne tendencije (stari vijek, srednji vijek, novi vijek prije Kanta, novi vijek od Kanta). Ali upravo i u tim podjelama uočavamo, kako smo prije spomenuli, postupno uključivanje pojedinih nacija u glavne tendencije.⁵⁵ Posebnu prekretnicu Marković vidi u Kantovoj filozofiji. Ovdje želimo istaknuti upravo tu sukcesiju pojedinih naroda u filozofiji jer držimo da trenutak ulaska pojedinoga naroda u neko glavno, »veliko razdoblje« u bitnome ovisi upravo i o povijesnoj etapi u razvoju toga naroda i njegove filozofije. Držimo da specifičnost razvoja filozofije u pojedinih naroda možemo strukturalno razjasniti za svaku nacionalnu filozofiju posebno, polazeći upravo od pojedinih Markovićevev općih misli i zapažanja, ali i sasvim konkretnih obilježja kakve smo na više mjesta istakli.

⁵³ Bacona bi možda bilo prirodnije uvrstiti u prethodno razdoblje; v. Erna Banić-Pajnić (ur.), *Filozofija renesanse*, Zagreb: Školska knjiga, 1996., *Hrestomatija filozofije*, sv. 3.

⁵⁴ To je usporedivo s uzvišenim završetkom tragedije u etičkom smislu, kako ga Marković opisuje: »konačni prosjev svemirskoga etičkoga reda iza oluje ljudskih strastnih borba« (konačan »umirni uzvišaj«) (*Estetika*, p. 543). Tomu pridolazi i uzvišenost u psihologijskom smislu, po »izvanrednoj jakosti volje i čuvstva« likova drame (ibid.).

⁵⁵ Usp. i gore citirano mjesto iz RG (p. 31), gdje pri pomaku prosvjetnih središta u 17. stoljeću iz Italije na sjever spominje Francusku, Nizozemsku, Englesku, a još ne i Njemačku.

O općoj periodizaciji povijesti filozofije

U svojim povijesnim prijedlogima filozofije općenito (ili prema njezinim poddisciplinama) Marković daje opću periodizaciju povijesti filozofije, prema glavnim misaonim težištima, unutar koje se periodizacije sastaju i prepliću pojedine narodno-nacionalne predaje. U *Estetici* uočavamo četverodijelnu povijesnu razdiobu filozofije (kao struke), jer Marković očito ne misli da je filozofija već dospjela do završne, pete faze. Riječ je o Markovićevoj četverodijelnoj razdiobi na 1. starovjekovnu (grčku), 2. srednjovjekovnu, 3. humanističko-preporodnu i novovjekovnu prije Kanta, 4. Kantovu i poslijekantovsku filozofiju.⁵⁶ Prema poznatim prijepisima može se zaključiti da sličnu opću strukturu kao i povijest estetike ima i Markovićeve povijest etike (s 3. i 4. razdobljem kao prvim i drugim razdobljem novovjekovne etike: prije Kanta i od Kanta).⁵⁷ Tomu treba kao zamišljen konačan cilj priključiti 5. moment, »svenarodnu« filozofiju, u kojoj će biti »priznati« svi narodi koji njeguju filozofiju. Kako možemo razumjeti iz Markovića, filozofija se u samom tom petom »svenarodnom«,

⁵⁶ Primjerice, u Ueberwega i u Erdmanna, sveukupno su tri glavna razdoblja: stari, srednji i novi vijek, u Erdmanna s dodatkom filozofije nakon Hegela. U Ueberwega novi vijek započinje s prijelaznim humanističko-renesansnim dobom, a s Kantom njezino treće doba (Friedrich Ueberweg, *Geschichte der Philosophie*. Dritter Theil. *Die Neuzeit*. Berlin: Mittler, 1872.). Za razliku, u Erdmanna srednji vijek obuhvaća filozofiju sve do Francisa Bacona, gdje je i Petrić, a novovjekovna filozofija započinje s Descartesom, te s Kantom (ali i sa Škotima: Reidom i dr.) njezin treći period (Johan Eduard Erdmann, *Geschichte der Philosophie*, Zweiter Band. *Philosophie der Neuzeit*. 3. izd. (Berlin: Hertz, 1878)).

U Kune Fischera Kant čini najveći prijelom u povijesti filozofije: »Medu svim sustavima filozofije nema nijednoga koji s ranijima ima tako malo zajedničkoga kao Kantov«. (»Noch nie war die Grenzscheide zwischen dem Alten und Neuen eine so durchgreifende Trennung«, Kuno Fischer, *Geschichte der neueren Philosophie*, Dritter Band, *Kant's Vernunftkritik und deren Entstehung*, 2. izd. (Heidelberg: Wasserman, 1869), p. 3). Također: »Od kritičke epohe Kant stoji na vrhu filozofije; cijeli slijedeći razvojni hod, kojemu pripada ovo stoljeće, sasvim je ovisan o Kantu« (»Seit der kritischen Epoche steht Kant an der Spitze der Philosophie; der ganze folgende Entwicklungsgang, der diesem Jahrhundert angehört, ist durchaus von Kant abhängig« (Kuno Fischer, *Geschichte der neueren Philosophie*, Erster Band, Erster Theil. 2. izd. (Mannheim: Wassermann, 1865), p. 118).

⁵⁷ U *Povijesti etike* (13) (nepaginirani čistopis na Institutu za filozofiju u Zagrebu) nalazimo sljedeći naslov i podnaslov »II. Razdoblje: Kant i poslije njega. I. Razdio: Kant i njegovi nastavljači«, vjerojatno u nastavku nakon prvoga razdoblja novovjekovne etike (jer sačuvani prijepis počinje sa završetkom četvrtoga potpoglavlja o Grotiusu, pa nastavlja redom o Hobbesu, Puffendorfu, Leibnizu, Spinozi i »englesko-franceskoj skupini« – Locke, Montesquieu, Rousseau i dr.). Na početku je *Povijesti etike* bila obrađena i etika »starih Grka«, koja se spominje na kraju čistopisa prije »Zaglavna razmatranja« (*Povijest etike* (15), također na Institutu za filozofiju, Zagreb).

»kozmpolitskom« aspektu (»hram umlja svjetskoga«, RG, p. 33) razvija postupno, polazeći od (samo) grčke filozofije te postupno uključujući nove i nove nacije (slika 4).⁵⁸

Slika 4. Pet razdoblja svjetske filozofije.

S motivima sličnima kao i u nacionalnim modelima, ali sada uvijek u filozofskoj eksplicitnoj (stručnoj) formulaciji, mogu se razlikovati sljedeća obilježja po »svjetskim« razdobljima:

1. razdoblje se poklapa s jednom, paradigmatском nacionalnom filozofijom – grčkom, koja se, prema Markoviću, razvija, kako smo već spomenuli, od tvarnih do umnih i idealnih načela (od prirodne filozofije »predsokratovaca«, preko Platonova, kako Marković misli, dualizma idealnoga i tvarnoga, do novoplatonovskoga »iztjecanja« tvarnoga iz idealnoga, »božanstvenoga«) (v. *Estetika*, p. 118),
2. usklađenost filozofije s teologijom, »udešenost« prema vjeri (naravnoga s nadnaravnim) (*Estetika*, pp. 120, 124),⁵⁹
3. osamostaljivanje filozofije na čovjeku imanentnim načelima i izvorima spoznaje,
4. kritička filozofija, razdvajajući »sobstvenoga« činitelja spoznaje od (nespoznatljiva) »stvarstvena« činitelja (*Estetika*, p. 162), s nastavkom razvoja filozofije,
5. dovršeno pomirenje (»izmir«) načelā: racionalizma i empirizma, idealizma i realizma u »svenarodnoj« filozofiji, kao idealan cilj.

Kao središnju točku razvoja filozofije Marković u predavanjima iz povijesti filozofije postavlja Leibniza, koji, ako zamislimo i buduću, petu fazu razvoja,

⁵⁸ »Ona [=filozofija] se razmiče od naroda k narodu, ter narodi, koji su došljaci u njezinu svetištu bili prije dva tri vieka, sad su starosjedioci« (L1, p. 249).

⁵⁹ Npr. »Značaj grčke filozofije Antropocentrična – sredovječna kršćanska teocentrična« (PF 1, p. 11).

doista pripada u sredinu sveukupne peteročlane strukture razvoja filozofijske misli. Također i ako promatramo strukturu njemačke filozofijske misli prema Markoviću, Leibniz, prema naznačenoj razdiobi (v. pododsjek »Opća nacionalna struktura«, obilježja I.–V.), pripada u središnju fazu (simetrala), a s Kantom u oba načina gledanja započinje samospoznajni okret kritičkoj filozofiji (točka zlatnoga reza). Leibniz i Kant su dakle neke od ključnih strukturnih točaka u kojima se poklapaju nacionalno i globalno.⁶⁰ Marković to i jasno obrazlaže: Leibniz je prijelomnica između dotadašnje filozofije i filozofije nakon njega, u njega se smisleno dovršava prethodna novovjekovna filozofija (Bacon, Descartes, Spinoza), on se veže i na grčku filozofiju (prije svega Aristotel), a s druge strane, on je priprava i preteča Kantove kritičke filozofije.⁶¹ Možemo uočiti da je u tom srednjem novovjekovnom razdoblju još uvijek snažan kulturni univerzalizam, te da još znatno prevladava (s razlikama od nacije do nacije) zajednički, međunarodni jezik sporazumijevanja: latinski, s njemu bliskim francuskim, na kojima Leibniz piše svoja glavna djela. K tomu, Marković drži da su u Leibniza, uz smjernice iz eksplicitne filozofijske tradicije, implicitno prisutne i značajke

⁶⁰ Leibniz i Kant uvelike pretežu kao tema Markovićevih predavanja iz povijesti filozofije. Marković je u rasponu od 40 godina (prema popisu koji donosi Peklić) sedam puta držao kolegij o Leibnizu i Kantu, od toga pet puta s nastavkom o Kantu (ili o Kantu i njegovim nastavljačima, ili »od Kanta do najnovijeg vremena«) semestar ili dva, jednom o Leibnizovim spisima i jednom pod naslovom »Povijest filozofije počam od Leibniza«, te još jednom o Kantu kao završetak nakon »Povijesti filozofije (nastavak)« (očito uključujući Leibniza; na popisu ne nalazimo početak »Povijesti filozofije«). Ostale navedene teme iz povijesti filozofije bile su »Povijest filozofije počam od Descartes« (jednom), »O novoplatonizmu šesnaestoga vieka« (jednom), »Povijest grčke filozofije« (jednom) uz već navedeni nastavak iz povijesti filozofije. Peklić, *Život i djelo* ..., pp. 49–54.

⁶¹ Iz bilježaka iz povijesti filozofije pod naslovom »Povijest filozofije počam od Leibniza«, usprkos nečitkim mjestima, možemo jasno razumjeti zašto Marković pridaje Leibnizu središnje povijesno mjesto (PF 3, p. ante 1, osobito nečitka mjesta i nesigurne rekonstrukcije u uglatim su zagradama): »Počinjem s Leibnizom zato, jerbo on kao *prielomno ognjište* skuplja dotadani razvoj novovječne filozofije, pače on je pritoka *staroviečne* (filozofiju [osniva osobito i onu prii. na Ar.] i on je svrha dotadanja no[vo]vječne (osobito samoumstvene – racionalistične Descartesove te empiristično-opažajne *Bakonove*) – a ujedno on je priprava, predteča *kritičnoj* filozofiji *Kantovoj*, kojoj posljedici sežu do *danas*. Pošto [pokažemo] Leibniza i razvoj dalje do danas – istom onda ćemo moći [... rasuditi] razvojne skupine i *epohe* od Leibniza do danas pa onda ćemo dodati i razvoj filozofije u našem vieku prije Leibniza – naime *humanistički* prielaz (preporod) iz sredovječne *skolastične*, teologijom [potvrđene/podređene] filozofije u *samostalnu*, novovječnu filozofiju ter tri glavna sustava novovječna prije Leibniza – vrške <...> *empiristični* Baconov (1561–1626) *racionalistični* Descartesov (1596–1650), i vršak [racionalizma] – [pante] istički sustav Spinozin (1632–1677). Ovoj *dopuni* služiti će napokon i dopune glede [sudjelovanja] slavenskih naroda u novovječnoj filozofiji.«

naslijeđene iz slavenske (zapravo zapadnoslavenske, v. bilješku 35) predaje priča i koje se očituju u njegovoj težnji skladnosti i pomirenju (*Estetika*, p. 144). S druge strane, Kant ovdje, na velikom planu, čini glavnu prekretnicu u kritičku filozofiju (kritička metoda, kao i vlastiti jezik),⁶² dok kartezijanska metodološka dvojba i britanski empiristički zaokret, u odnosu na to, još uvijek stoje na »dogmatskim« pretpostavkama racionalizma i empirizma, i stoga u srednjoj fazi povijesnoga razvoja.

Spomenimo da predloženu opću strukturu, u Markovićevu duhu, ne treba razumjeti deterministički, kao da bi ona jednoznačno determinirala povijesni razvoj filozofije u svakom narodu, nego kao opis mogućega i vjerojatnoga razvoja, slično kao što Aristotel kaže da je pjesništvo (odakle je preuzet opći ustroj modelâ) »filozofičnije i ozbiljnije« od »historije« (empirijskoga povijesnoga znanja), jer je općenitije od nje, koja ostaje samo na pojedinačnim činjenicama (*Poetika* 1451b 5–7).

Za usporedbu, spomenimo također da Marković, kad povijest umjetnosti dijeli na razdoblja, daje dvije, četveročlane razdiobe (*Estetika*, p. 487–490). Zbog različitosti aspekata te dvije razdiobe nisu međusobno paralelne. Jednom je riječ o odnosu načina prikaza i sadržaja (Marković razlikuje periode simbolizma, idealizma, realizma i naturalizma), a drugi put o stilovima, koje Marković ne poistovjećuje sasvim s kompaktnim periodima (arhaistični, klasični/antikni, romantični/sredovječni i moderni) (*Estetika*, isto). U potonjoj razdiobi prepoznajemo oblik Markovićeve razdiobe opće povijesti filozofije, s predmetnutim arhaizmom (čemu bi u filozofiji odgovarale »predeče«), s time da se stilovi mogu ponavljati, a kao uzor i cilj vrijedi klasični stil (»jasan ogranj gori istom u hramu klasične krasote«, *Estetika*, p. 490). Prva je razdioba kružna, bez posebnoga završnoga perioda, tj. tu bi završni, peti član bio obnovljeni (i »dotjeraniji«) prvi, simbolizam (*Estetika*, p. 489).

Dodajmo na koncu neke usporedbe s drugim karakterističnim filozofsko-povijesnim shvaćanjima. Brentanova razdioba povijesti filozofije na četiri faze⁶³ ciklična je i predstavlja podrazdiobu opće razdiobe na stari, srednji i novi vijek. Kao i Markovićeva razdioba načina umjetničkih prikaza, i ona je »entropijska«, tj. počinje od vrhunca (u Markovićevu slučaju, od pripreme vrhunca) te prati faze pada, urušavanja i nestajanja idealnih norma: 1. teorijski interes i uspon

⁶² »Kant, koji počima novo doba filosofije ne samo njemačke, nego upravo svjetske. On je reformator <...>«, »Kant i kantovci«, četvrti svežanj rukopisâ »Poviest filosofije« u Arhivu HAZU, XV/5 – 4 (kratica: PF 4), f. 114.

⁶³ Franz Brentano, *Die vier Phasen der Philosophie und ihr augenblicklicher Stand* (Stuttgart: Cotta, 1895).

do znanosti i znanstvene metode, 2. znanost podređena praktičnim interesima, 3. skepticizam, 4. dogmatizam, izmišljeni neprirodni načini spoznavanja, misticizam.⁶⁴ Dosljedno tomu, uz poklapanja u smještaju na vrhunac (Platon i Aristotel, Leibniz), ima i suprotnosti: dok je Kant u Brentana uvršten u zadnju fazu propadanja novovjekovne filozofije, u Markovića Kant predstavlja bitan naprjedak i spoznajni obrat za cijelu povijest filozofije.

Markovićeovski rekonstruirani dramski model, nelinearan, s obratom i naprjedovanjem u spoznaji,⁶⁵ ima neke vanjske sličnosti s Fichteovim modelom čovjekove povijesti u pet faza.⁶⁶ U Fichteovu modelu povijesti, umom su apriori zadani početak i cilj, a konstrukcijom se određuje posredni član koji je nužan kako bi se od početka došlo k cilju: početak je stanje kada um djeluje kao prirodni zakon i prirodna sila, kao umski instinkt, bez slobode, cilj je uređivanje odnosa umski, »sa slobodom«, a posredni je član »oslobađanje« (očituje se kao potpuna ravnodušnost prema istini). Na sličan se način konstruiraju daljnji međučlanovi kroz koje ili pomoću kojih se od početka dolazi do srednjega člana (prirodno uspostavljen vanjski, prisilni autoritet), i od srednjega člana do cilja (umska znanost). Čovjek je uzet samo općenito kao ljudski rod, gdje individuum nema nikakve uloge, a razvoj je potpuno nužan. Dramski markovićeovski model forma je, međutim, za *moгуći* povijesni razvoj (može se, ali i ne mora ozbiljiti), a kakav će povijesni razvoj uistinu biti ovisi, filozofijski gledano, o spoznajnom i etičkom držanju, težnji idealima, ali i o stvarnim prirodnim, društvenim i psihološkim uvjetima.⁶⁷ Po obilježju mogućnosti taj se model razlikuje

⁶⁴ Za razliku od dramskoga aristotelovskoga modela, ovdje kao klasični model može vrijediti ciklični model urušivanja političkih sustava i njihovih vrijednosti od aristokracije do demokracije i tiranije u VIII. knjizi Platonove *Države*. Ciklus se »resetira« božanskom intervencijom odozgor, kako to Platon opisuje u dijalogu *Državnik*. – Za diferencijaciji položaj misticizma u povijesti filozofije usp. Albino Nagy, »Il nuovo misticismo«, *Rassegna di scienze sociali e politiche* 11 (1893), pp. 3–25.

⁶⁵ Obrat i naprjedovanje događaju se u modelu na mjestu približnoga zlatnoga reza. Usp. u *Estetici*, p. 454, gdje Marković govori o zlatnome rezu (dakle, kako smo spomenuli, prijelom između razdoblja II. i III., kao i III. i IV.), koji je »življi, pokretniji, dotjeraniji, viši estetički oblik od simetrije«, a ona je pak jednostavan, »odmah naočit« sklad jednakih dijelova. O zlatnom rezu, primjerice, u križu po visini, u ljudskom tijelu i dijelovima ljudskoga tijela, u arhitekturi, usp. *Estetika*, pp. 329–339.

⁶⁶ Johann Gottlieb Fichte, *Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters* (Leipzig: Meiner, 1922).

⁶⁷ Usp. primjerice u »O baladah ...« i »O slavenskih baladah« do koje mjere okolna priroda, krajolik, prirodni uvjeti života, a zatim i odnosi prema drugim narodima (ratna opasnost ili mir) prema Markoviću određuju psihološka i psihološko-estetička obilježja jednoga naroda (liričnost, epičnost, dramatičnost).

i od hegelovskoga, gdje početak nužno proizvodi svoju oprjeku, iz čega zatim, također nužno, slijedi i pomirenje oprjeka u njihovoj sintezi.⁶⁸

Markovićeve baštine, doprinos i uzor

Sažmimo neke od ključnih momenata u kojima se očituju Markovićeve uloga i značenje:

1. Marković je pružio sveobuhvatan pogled na povijest hrvatske filozofske misli (ne samo filozofije kao struke nego i općenito kao težnje za filozofijskim idealima, očitovane u društvenom i državnom životu), uključujući i rani srednji vijek i mit, s razvojnom strukturom i dinamikom, u općem povijesnom kontekstu;
2. Marković pokazuje kako hrvatska filozofska tradicija može i treba poslužiti kao oslon, nadahnuće i razvojni motiv u filozofiji, s bitnom ulogom hrvatskoga jezika, pri čem sam Markovićev izričaj stoji kao visok jezični uzor;
3. upozorava na veliku važnost uravnotežena odnosa prema filozofskim tradicijama drugih naroda;
4. Markovićeve su diskusije i stavovi relevantni u pojedinim filozofskim i metateorijskim pitanjima (npr. u estetici i etici, metafizici, logici, filozofiji jezika, povijesti filozofije, semantici, teoriji formalnih sustava);
5. Marković pokazuje i razjašnjava općekulturnu i prosvjetnu, društvenu i državnu konstitutivnost filozofijske težnje za idealima i njoj primjerene filozofije kao struke,
6. Marković je posebno relevantan za današnje sve agresivnije tendencije apsolutizaciji slobode koje traže samokonstruiranje čovjeka u svim aspektima od fizičkoga i biološkoga do intelektualnoga i emocionalnoga, bez obzira na vrijednosti, povijesno nasljeđe i prirodnu uvjetovanost (usp. npr. nihilističnu opciju u drami *Karlo Drački*, Markovićevu kritiku radikalnoga »fichteanizma« u etici i povijesti filozofije);
7. Marković daje pogled u budućnost, za što se traži usmjerenost idealima i ustrajnost u tome, kao i utemeljenost u povijesnoj baštini: za hrvatsku

⁶⁸ Marković Hegelovu »sintezu« razumije kao srednji član između početka i konca, koji su u Hegela protuslojni, a u Aristotela suprotni, što u Hegela dovodi do samoprotuslovlja u sintezi (sredini), dok je u Aristotela sredina moguća spojno (»i–i«) ili dvoniječno (»ni–ni«) (*Estetika*, pp. 78–81). O Markovićevoj kritici Hegelove logike usp. u Marotti, *Tročlani sklop*, pp. 87–122, s tekstom, u »Dodatku«, odsjeka o kritici Hegelove logike iz Markovićevih skripta iz logike. Usp. i Franjo Marković, *Logika*, litografirana skripta, Arhiv HAZU, XV 37/2a, pp. 271–272 (kritika Hegelova neprihvatanja načela protuslovlja i isključenoga srednjega).

filozofiju, riječ je o pripajanju hrvatske filozofske baštine u hrvatski kulturni organizam.

U posljednju točki (7), riječ je o prijelaznom (četvrtom) razdoblju razvoja filozofijske misli (»okret« i »prepoznavanje«), koje je, prema markovićevskoj povijesnoj strukturi, u Hrvatskoj započelo u 19. stoljeću. To je razdoblje, nakon Markovića, donijelo krajnje ugroze (ratove i diktature), no u hrvatskom narodu s očuvanom težnjom za idealima (»duhovna domovina«), sve do ozbiljenja slobodne »tvarne« domovine. I u samoj se je filozofiji očitovala »ustrajnost« (ustrajati barem »za jedan viek«, L1, p. 249) na hrvatskom i vrijednosnom identitetu, kroz sve oprjeke i zaprjeke unutar filozofskoga okružja i izvan njega. O toj ustrajnosti ovisi i daljnja budućnost hrvatske filozofije i njezino mjesto u duhovnom svijetu.

Dodatak 1. »Poviest filosofije počam od Leibniza«

Marković drži da Leibnizu i Kantu pripadaju u povijesti filozofije ključne uloge, što se očituje u njegovoj koncepciji predavanja iz povijesti filozofije (v. bilj. 61). Ovdje donosimo Markovićev popis i poredak rukopisā i čistopisā pod zajedničkim naslovom »Poviest filosofije počam od Leibniza« (usp. PF 3, naslovni list; za kratice v. *Dodatak 2*).⁶⁹ Naslove smo dali prema Markovićevu opisu na naslovnome listu PF 3 ili prema početku ili naslovu odsjeka u samome tekstu (u uglatim je zagradama naša rekonstrukcija prema sadržaju rukopisa):

- 1) Leibniz (PF 3: ff. 1–103),
- 2) Leibniz i Aristotel (Markovićeve bilješke u PFGM; PF 7),
- 3) [Njemačka filozofija između Leibniza i Kanta] (PF 3, ff. 104–114),
- 4) III. odsjek. Englezka i francezka filosofija iz razdoblja od Leibniza do Kanta (PF 3, ff. 114/1–114/72),
- 5) II. Kant (»potanje o Kantu«) (ff. 115–285, i to: PF 3, na kraju svežnja, ff. 140A–B; PF 4, ff. 115–124, 127–129, 131–140, 148–162; OOKS, ff. 125–126, 130, 140C–H, 141–147, 163–238a,b–285),⁷⁰
– usp. čistopis [*Kant*] (K),

⁶⁹ Za popis i podatke o svim rukopisima u PF usp. Marotti, *Prema domovini misli*, p. 46. Također, opis rukopisā PF s nizom sadržajnih detalja i fizičkim opisom načinila je Ana Grgić (neobj.). Zahvaljujem ovom prilikom kolegici Grgić na dostupnosti toga opisa.

⁷⁰ U bilješci na naslovnom listu svežnja PF 3 Marković je promijenio poredak te je naveo odsjek III. (o engleskoj i francuskoj filozofiji) ispred odsjeka II. (o Kantu). Uočimo da je vlastopis »II. Kant« sačuvan razdijeljeno tako da se jedan dio nalazi u Arhivu HAZU (u dva svežnja, PF 4 i dvije stranice u PF 3), a drugi (OOKS) također u HAZU u Arhivu Odsjeka za povijest hrvatske književnosti. Sveukupno dobivamo cjelovit rukopis (usp. PF 3, naslovni list).

- 6) O Kantu, čistopis, pp. 1–24 (OK),
- 7) XIX vek:
 - i) Obćenita obilježba Kantova sustava, A–D (OOKS)
 - ii) Završetak o Kantu tj. o nastavljačih (Fichte–Lotze) (PF 6, ff. 1–29)
 - iii) Filozofija XIX veka [novokantovci, francuski i engleski filozofi] (PF 6, ff. 1–41),
 - iv) [Nastavak: bilješke o drugim engleskim filozofima i o filozofiji u drugim zemljama i u drugih naroda] (PF 6, pp. a–e).

Prema Markovićeve planu (PF 3, ante 1; v. bilj. 61), nakon gore navedenih predavanja, trebale bi slijediti »dopuna« o humanističko-renesansnom prijelazu iz srednjovjekovne u novovjekovnu filozofiju i o glavnim sustavima novovjekovne filozofije prije Leibniza (Descartes, Bacon, Spinoza), te »dopuna« o sudjelovanju slavenskih naroda u novovjekovnoj filozofiji. Rukopisni svežnjevi PF ne sadrže rukopise za te dopune. Uz gore navedene rukopise i bilješke o filozofiji od Leibniza do 19. stoljeća, PF sadrži Markovićeve rukopise i bilješke uz povijest grčke filozofije, i to o pretečama i predsokratovcima (PF 1) te o Sokratu (PF 2), a PF 5 je rukopis o tomističkom uvodu u filozofiju (Wundt o svezi filozofije i vjere, Wundtov prikaz patrističke filozofije bez nastavka o Wundtovu prikazu skolastičke filozofije i o razlaganju tomista o odnosu filozofije i vjere).

Zabilješke (na početku PF 3) s upravo navedenom koncepcijom prikaza povijesti filozofije datiraju najranije iz ljeta 1903. godine (naslovni list), odnosno (list ante 1), sudeći po citiranoj literaturi (iz 1899.), ne puno prije. Datum ljeta 1903. nalazimo na omotu rukopisa »XIX vek« (»1903 ljeto, i sad na ljeto«) i u skladu je s podatkom o predavanjima u zimskom semestru 1902/03. pod naslovom »Prijegled filozofije od Kanta do najnovijeg vremena« (Peklić, *isto, Život i djelo...*, p. 53).⁷¹ Ta se koncepcija razlikuje od prvobitne, jer je Marković u ljetnom semestru 1875. najprije predavao »Poviest filozofije počam od Descartesa«, a tek u idućem semestru (zimskom 1875/76.) »Poviest filozofije počam od Leibniza« (v. Peklić, *Život i djelo...*, p. 49 i PF 3, f. 1).

Dodatak 2. Uporabljene Markovićeve tekstovi i prijepisi.

- a) Uporabljene objavljeni radovi (u zagradama su naše kratice):
 - »Benko Bot: tragedija u 5 čina«, *Vienac* 4 (49) (1872), pp. 773–77; (50), pp. 789–793; (51), 809–812; (52), 825–833.
 - »Etički sadržaj naših narodnih poslovice«, *Rad JAZU* 96 (1889), pp. 167–227.

⁷¹ V. i Marotti, *Prema domovini misli*, p. 46, kao i u opisu Ane Grgić (neobj.).

Etika, priredio Bojan Marotti (Zagreb: Matica hrvatska, 2016).

»Filosofijski rad Rugjera Josipa Boškovića«, *Rad JAZU* 87, 88, 90 (1887–1888), pp. 543–716.

»Filosofijske struke pisci hrvatskoga roda s onkraj Velebita u stoljećih XV. do XVIII.«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 1 (1975), pp. 255–280; izvorno 1882., kratica »RG«.

Karlo Drački: drama u 5 čina, 2. izd. (Zagreb: Hrvatski štamparski zavod, 1917).

»Knez Medo Pucić«, *Rad JAZU* 67 (1883), pp. 125–206.

»Logika. [Uvod] I. odsjek«, prir. S. Kovač, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 18 (1992), pp. 247–258; kratica »L1«.

»Logika. [Uvod] VI. odsjek. Razlozi proti Hegelovoj absolutnoj logici«, prir. B. Marotti, u: Bojan Marotti, *Tročlani sklop* (Zagreb: ArTrezor, 2021), pp. 313–329.

»Logika. I. odsjek. O riečih«, prir. B. Marotti, u: Marotti, *Tročlani sklop*, pp. 355–379.

»O baladah i romancah«, *Vienac* 1 (44) (1869), pp. 760–771.

»O Dubravci, dramu Ivana Gundulića«, *Rad JAZU* 89 (1888), pp. 1–24.

»O slavenskih baladah«, *Vienac* 1 (45) (1869), pp. 786–796.

»Povratak pod hrvatskoga kralja«, u: Franjo Marković, *Iz mladih dana* (Zagreb: Naklada Matice hrvatske, 1883), pp. 55–88.

»Prilog estetičkoj nauci o baladi i romanci«, *Rad JAZU* 138 (1899), pp. 118–205. Cit. »Prilog«.

Razvoj i sustav obćenite estetike. Pretisak izdanja 1903. (Split: Logos, 1981). Cit. *Estetika*.

Zvonimir: kralj hrvatski dalmatinski; poviestna drama u 5 čina (Zagreb: Sveučilišna knjižara Albrecht i Fiedler, 1877).

b) Uporabljeni rukopisi (u zagradama su naše kratice)

[*Kant*], čistopis (bez naslova), Institut za filozofiju u Zagrebu (K)

Logika, litografirana skripta, Arhiv HAZU,⁷² XV 37/2a

»Obćenita obilježba Kantova sustava« (Odsjek za povijest hrvatske književnosti HAZU⁷³, sadrži: »Obćenita obilježba Kantova sustava«, A–D, i znatan dio vlastopisa o Kantu, preostali dio u PF 4) (OOKS)

»O Kantu«, Odsjek za povijest hrvatske književnosti HAZU (OK)

Povijest etike, čistopis (Nikolić) i vlr. ispravci, sv. 13 i 15, Institut za filozofiju u Zagrebu (PE)

⁷² Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

⁷³ Odsjek za povijest hrvatske književnosti Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU.

Poviest filosofije, vlastopis, Arhiv HAZU, XV 37/5, svežnjevi 1–7 (PF 1–7) i članak Gavril Manojlović: »Aristotele prema Leibnizu: s gledišta metafizike«, u: *Izvjješće o Kralj. velikoj gimnaziji u Zagrebu koncem školske godine 1880\81.*, Zagreb, 1881., pp. 1–51, s Markovićevim rubnim bilješkama (PFGM).

Historical structure of philosophy – Franjo pl. Marković

Summary

Marković's remark on the Aristotelian three-member structure (beginning, middle, end) generalized to all that is logical, aesthetic, and ethical is applied here to the history of philosophical thought, with confirmation, where possible, in Marković's text. This structure is expanded to include transition periods into a five-member structure (as in drama and ballads). A distinction is made between philosophical thought implicit in socio-political views, wise and folk sayings, and myth, as opposed to explicit philosophy as a profession (philosophy in the strict sense). The mentioned five-member structure is first applied to Marković's view of Croatian philosophical thought and then generalized to the philosophical thought of other nations. A general characterization of the individual structural periods is proposed, with a particular focus on the middle period (general views and theories, universality, systematicity) and the turning point at the beginning of the fourth period (self-cognition, methodological turn, critique). Finally, the five-member structure is applied to the general periodization of philosophy, with Leibniz in the central position, and Kant as a turning point. The five-member »dramatic« historical approach is compared with Brentano's four phases in the development of philosophy and with Fichte's five-part conception of general history. In conclusion, Marković's role and significance in philosophy, especially Croatian, are summarized.

Key words: historical structure, Franjo pl. Marković, beginning, middle, end, national philosophy, universality, turning point, self-cognition